Sosyal Bilimler
EKEVAKADEMİ
dergisi

Makalenin geliş tarihi: 23.09.2025
1.Hakem Rapor Tarihi: 15.12.2025
2.Hakem Rapor Tarihi: 27.01.2026
Yayına Kabul Tarihi: 18.02.2026,
Yayın Türü: Araştırma Makalesi

eISSN:2148-0710 - pISSN:1301-6229

MAĞRİB'TE EŞʿARÎLİĞİN İNŞA SÜRECİ: ERKEN DÖNEM TARTIŞMA ALANLARI VE ÂLİMLERİ[1]

Mehmet Mesut KAPLAN[*]

Öz

Eşʿarîlik, aklî ve naklî delillere dayanan, İslam düşüncesinin Doğu coğrafyasında ortaya çıkan önemli bir kelâm mezhebidir. Hicrî IV. yüzyıldan itibaren Ehl-i Sünnet kelâmının en güçlü temsilcilerinden biri hâline gelen bu mezhep, zamanla çeşitli siyasî, ilmî ve toplumsal dinamiklerin etkisiyle Mağrib bölgesinde de kurumsallaşma sürecine girmiştir. Bu çalışma, Eşʿarîliğin Mağrib'teki inşa sürecine zemin hazırlayan dinî, fikrî ve toplumsal etkenleri ele almaktadır. Özellikle kelâmî meselelere ilgi duyan Mâlikî âlimlerin katkıları ve dönemin ilmî çevrelerinde gerçekleşen tartışmalar ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Ayrıca, Eşʿarî düşüncesinin Mağrib'e intikalini mümkün kılan zihnî ve ilmî altyapının oluşumuna etki eden unsurlar analiz edilmiştir. Bu noktada, Mağrib toplumunun kelâmî düşünceye yönelik hazırbulunuşluk düzeyi ortaya konmuş; sürecin şekillenmesinde erken dönem âlimlerinin üstlendiği roller ile aralarındaki kelâmî münazaralar değerlendirilmiştir. Çalışmada ayrıca, Mağrib'in kelâmî zihniyet dünyasının teşekkülünde etkili olan tartışma alanlarına yer verilmiş; özellikle Allah'ın sıfatları, insan fiilleri ve kader gibi temel meseleler etrafında gelişen görüş ayrılıkları hem teorik düzlemde hem de siyasî bağlam içerisinde sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Kelâm ilminin doğasına uygun yöntemlerle yürütülen bu araştırmada, güvenilir sonuçlara ulaşmak amacıyla şahıs merkezli bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu çerçevede, Mağrib bölgesinde etkili olmuş âlimler çeşitli terâcim kaynakları üzerinden incelenmiş ve özellikle bölgeye dair klasik eserler öncelikli olarak kullanılmıştır. Söz konusu kaynaklarda yer alan âlimlerin ilmî faaliyetleri ve aralarındaki kelâmî tartışmalar analiz edilerek, Eşʿarîliğin Mağrib'teki ön inşa sürecinde bireylerin belirleyici rolü ortaya konmuştur. Mağribli âlimlerin faaliyetlerinden hareketle, bölgede Selefî eğilimlerden kelâmî yaklaşımlara geçiş süreci ile bu dönüşümü mümkün kılan entelektüel altyapı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa sürecinin tek bir âlimin çabasıyla değil, birçok âlimin ve farklı dinamiklerin katkısıyla, aşamalı bir biçimde gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kelam, Mezhep, Eşʿarîlik, Mağrib, İnşa.*

The Construction Process of Ashʿarism in the Maghreb: Early Period Discussion Areas and Scholars

Abstract

Ashʿarism is an important school of Islamic theology that emerged in the eastern regions of the Islamic world, based on rational and traditional evidence. From the 4th century AH onwards, this school became one of the strongest representatives of Sunni theology and, over time, entered a process of institutionalization in the Maghreb region under the influence of various political, scientific, and social dynamics. This study examines the religious, intellectual, and social factors that paved the way for the establishment of Ash'arism in the Maghreb. In particular, the contributions of Maliki scholars interested in theological issues and the debates that took place in the scholarly circles of the period are examined in detail. Furthermore, the elements that influenced the formation of the intellectual and scientific infrastructure that enabled the transmission of Ash'ari thought to the Maghreb are analyzed. At this point, the level of readiness of Maghreb society for theological thought is revealed; the roles played by early scholars in shaping the process and the theological debates between them are evaluated. The study also covers the areas of debate that were influential in the formation of the Maghreb's theological mindset; differences of opinion, particularly around fundamental issues such as the attributes of God, human actions, and destiny, are addressed systematically both on a theoretical level and within a political

[1] Bu çalışma, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Mağrib'te Eşʿarîliğin Teşekkül Süreci (5/11. Yüzyıl) ve Ebû Bekir el-Murâdî el-Hadramî'nin Kelâm Yöntemi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

[*] Dr., Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Millî Eğitim Bakanlığı, mesutkpln113@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6100-9856

context. In this research, conducted using methods appropriate to the nature of kalam studies, a person-centered approach has been adopted in order to achieve reliable results. Within this framework, scholars who were influential in the Maghreb region have been examined through various biographical sources, and classical works on the region have been used as a priority. By analyzing the scholarly activities of the scholars mentioned in these sources and the theological debates between them, the decisive role of individuals in the construction process of Ash'arism in the Maghreb has been revealed. Based on the activities of Maghreb scholars, the transition process from Salafî tendencies to theological approaches in the region and the intellectual infrastructure that enabled this transformation have been attempted to be revealed. In this regard, it has been concluded that the construction process of Ash'arism in the Maghreb did not occur through the efforts of a single scholar, but rather through the contributions of many scholars and different dynamics, in a gradual manner.

Keywords: *Speech, Sect, Ash'arism, Maghrib, Construction.*

1. Giriş

Halkının büyük bir kısmını Berberîlerin oluşturması nedeniyle "Berberîstan" olarak da anılan Mağrib coğrafyası; "Mağrib-i Ednâ, Mağrib-i Evsat ve Mağrib-i Aksâ" olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır.[2] Bölgenin fethi, Hulefâ-i Râşidîn dönemiyle birlikte başlamış ve bu süreçte birçok önemli yer İslâm topraklarına dâhil edilmiştir.[3] Mağrib'e yönelik fetih hareketleri daha çok Emevîler döneminde önem kazanmış; bu dönemde birçok bölge fethedilerek İslâm topraklarına dâhil edilmiştir.[4]

Eşʿarîliğin Mağrib'teki inşa sürecinde önemli bir rol üstlenen Kayrevan şehrinin kuruluşu, ayrıca dikkat çeken bir gelişmedir.[5] Bu şehrin inşasıyla birlikte Berberîler, İslâm dinini daha yakından tanıma imkânı bulmuşlardır. Bu doğrultuda, İslâm'ı Mağrib bölgesinde yaymak amacıyla sahabe ve tâbiîn neslinden on fakihin[6] bölgeye gönderilmesi büyük bir anlam taşımaktadır. Söz konusu fakihler, ilk aşamada Mağrib halkına İslâm'ı doğrudan Kur'ân ve hadisler ışığında öğretmişlerdir.[7] Bu dönemde henüz mezhebî bir yapılanmadan söz edilemez; daha ziyade sahabe ve tâbiînin akidesi aktarılmaya çalışılmıştır.[8] Bu yönüyle on fakihin gayretleri herhangi bir mezhebî faaliyetten ziyade Selefî itikadın temellerinin atılmasına hizmet etmiştir.

Öte yandan, bu süreçte bazı Mağribli âlimlerin Medine'ye giderek İslâm'ı daha derinlemesine öğrenmeleri, bölgede mezhebî oluşumların temelini atan bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Bu âlimlerden biri de Ebû Hâlid b. Ebî İmrân et-Tücîbî'dir (ö. 129/746). Mağrib'in İslâm topraklarına katılmasının ardından Medine'ye giden et-Tücîbî, burada itikadî ve fıkhî ilimler tahsil etmiş; ardından Mağrib'e dönerek öğrendiklerini halka aktaran öncü âlimlerden biri olmuştur. Aynı zamanda, halktan gelen soruları Medineli âlimlere ileterek aldıkları cevapları kaydetmiş, böylece ilmî bir köprü görevi görmüştür. Hatta bazı sorularına cevap verilmediği durumlarda, şu ifadesiyle ısrarcı olmuştur: "*Ben sıkıntılı bir yerden yanınıza geldim. Benim halkım bu meseleleri bana havale ederek size sormamı*

[2] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ,* thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1997), 9/203.

[3] Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûḥu'l-büldân,* çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013)*,* 258.

[4] Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem, *Fütûḥu Mışr ve aḫbâruhâ* (Kahire: *Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye,* 1991)*,* 246-251.

[5] Belâzürî, *Fütûḥu'l-büldân*, 260.

[6] Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâi'l-Kayravân ve İfrîkiyye,* thk. Beşîr Bekkûş – Muhammed el-Arûsî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 1/99-110, 117-118; Muhammed b. Hâris Huşenî, *Tabakâtü ʿulemâ'i İfrîḳıyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1431/2010)*,* 20-21.

[7] "İbn Cübeyr, Mağrib halkının benimsediği inançlarla ilgili açıklamalarda bulunmuş ve bu bağlamda İslam'ın yalnızca Mağrib'te var olduğunu belirtmiştir. Mağrib halkının batıl ve sapkın inançlardan uzak olduğunu ifade etmiştir." Bkz. Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî, *Rıhletü İbn Cübeyr* (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 2010), 49-50.

[8] İbrâhim Tehâmî, *Cühûdü ulemâ-i'l-Mağrib fî'd-difâ'i an akîdeti Ehli's-Sünne* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 32.

istemişlerdir. Eğer şimdi siz de bana cevap vermezseniz, bu onlar için bir delil olacaktır."[9] et-Tücîbî'nin bu tavrı, Mağrib'te kelâmî düşüncenin oluşmasında etkili olan zihnî altyapının şekillenmesine önemli katkı sağlamıştır. Bu altyapının bir sonucu olarak, ilerleyen yüzyıllarda Mâlikîlik ve Eşʿarîliğin bölgede benimsenmesine uygun bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca et-Tücîbî'nin Hicaz ile kurduğu doğrudan temas, Mağrib'in ilmî ve teolojik anlamda İslâm dünyasıyla entegrasyon sürecine erken dönemde dâhil olduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

İlerleyen süreçte Mağribli âlimlerin hac ibadeti vesilesiyle Hicaz bölgesine gerçekleştirdikleri seyahatler ve bölgeler arası ilmî etkileşimin artması, Mağrib'te mezhebî faaliyetlerin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. İlmî çalışmaların büyük ölçüde Kayrevan merkezli yürütülmesi, bu şehrin bir ilim merkezi hâline gelmesini sağlamış; böylece Kayrevan, birçok âlimin bir araya geldiği önemli bir ilim havzasına dönüşmüştür.[10] Bu âlimler arasında, özellikle Mâlikî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden olan ve erken dönem kelâmî tartışmalara katılarak Eşʿarî düşüncesinin benimsenmesine yönelik fikrî zeminin oluşmasına katkı sunan Sahnûn (ö. 240/854) ile oğlu İbn Sahnûn (ö. 256/870) öne çıkmaktadır.[11] Ayrıca, Ebû Zeyd el-Kayrevânî[12] (ö. 386/996) ve Eşʿarîliği açık bir şekilde savunun Ebü'l-Hasan el-Kâbisî (ö. 403/1012) gibi âlimlerin bu şehirde eğitim faaliyetlerinde bulunması dikkat çeken diğer hususlardandır.[13] Bu çerçevede Kayrevan, İslâm düşünce tarihi açısından kayda değer bir konuma sahiptir. Şehir, Mağrib'te kelâmî düşüncenin inşasında önemli bir rol üstlenmiş; özellikle Kâbisî gibi âlimlerin gayretleriyle ilmî etkileşimin geliştiği bir merkez hâline gelmiş ve Eşʿarîliğin entelektüel temellerinin atılmasına katkı sağlamıştır.

Bu çerçevede, yapılan bu çalışmanın önemli bir boşluğu doldurduğu ifade edilebilir. Bu durumu ortaya koyan temel hususlardan biri olarak, Eşʿarî mezhebinin İslam'ın Doğu coğrafyasındaki teşekkül ve yayılma sürecine dair çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, Mağrib bölgesindeki ön inşa sürecine odaklanan yeterli sayıda araştırma mevcut değildir. Bu alandaki az sayıdaki çalışmalardan biri, Halid Zehrî tarafından kaleme alınan ve Mağrib'te kelâm alanında telif edilen eserleri konu edinen "*el-Meṣādiru'l-Maġribiyye li'l-ʿAḳîdeti'l-Eşʿariyye"* adlı eserdir. Bir diğer önemli çalışma ise, Yusuf Ahnâne'nin Eşʿarîliğin Mağrib'teki inşa sürecinden ziyade daha çok yayılma sürecine odaklanan "*Tetavvüru'l-mezhebi'l-Eşʿarî fi'l-garbi'l-İslâmî"* başlıklı eseridir. Benzer şekilde, Türkiye'de yapılan çalışmalar da ağırlıklı olarak Mağrib bölgesinde Eşʿarîliğin yayılma süreci üzerine yoğunlaşmıştır. Bu noktada örnek verilebilecek çalışmalardan biri de Muhammet Emin Efe'nin "*Eşʿarîliğin Mağrib'e Yayılma Süreci"* başlıklı doktora tezidir. Söz konusu tezde de daha çok Eşʿarîliğin yaygınlaşma safhası ele alınmıştır. Bu doğrultuda, çalışmamızın Eşʿarîliğin Mağrib'teki inşa sürecinin erken dönemlerini konu edinmesi açısından literatüre özgün bir katkı sunduğu söylenebilir.

2. Yöntem

Bu çalışma, Eşʿarîliğin Mağrib bölgesindeki ön inşa sürecini tarihsel, ilmî ve düşünsel boyutlarıyla ortaya koymayı amaçlayan bir araştırmadır. Araştırmada tarihsel ve betimleyici yöntem esas alınmış; dönemin kelâmî tartışmaları, düşünsel eğilimleri ve öne çıkan âlimleri kronolojik ve analitik bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.[14] Çalışmanın verileri, öncelikli olarak terâcim ve tabakāt

[9] Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/162.
[10] İbn Abdilhakem, *Fütûḥu Mışr ve aḫbâruhâ,* 246-249.
[11] Nadir Özkuyumcu, "Kayrevan", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/89-90.
[12] Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî**,** *el-Müntekâ Şerhu Muvatta'i Mâlik* (Mısır: Matbaatu's-Saâde, 1331/1913), 7/204-205.
[13] Muhammed Mahfûz, *Terâcümu'l-müellifîne't-Tûnusiyyîn* (Beyrut: *Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, 1985)*,* 4/45-47.
[14] "Tarihsel ve betimleyici yöntem, belirli bir dönemin şahsiyetlerini, olaylarını ve düşünsel yönelimlerini kendi bağlamı içerisinde çözümleyerek mevcut verileri sistemli biçimde tasvir etmeyi amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır. Bu yöntem, özellikle düşünce tarihi çalışmalarında tarihsel akışı analitik değerlendirme ile birlikte

literatürü olmak üzere, döneme ait birçok tarihî kaynağın dikkatli bir şekilde incelenmesiyle elde edilmiştir.

Araştırmada metin merkezli bir yaklaşım benimsenmiş; Eşʿarîliğin Mağrib bölgesine girişini hazırlayan ilmî ve fikrî zemin, ilk dönem Mağribli âlimlerin günümüze ulaşan temel eserlerinin tahlili üzerinden yapılandırılmıştır. Bu doğrultuda, erken dönem Mağrib ulemasının özellikle Mâlikî gelenek içindeki konumu ve bu geleneğin Eşʿarî düşüncenin bölgede yerleşmesine sağladığı katkılar ele alınmıştır. Farklı temel metinlerdeki içerikler, karşılaştırmalı okuma ve çözümleme yöntemiyle analiz edilerek dönemin kelâmî atmosferi yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada ağırlıklı olarak birincil kaynaklara başvurulmuş; Mağrib bölgesinde Mâlikî mezhebinin hâkim olması nedeniyle, hem Mâlikî hem de Eşʿarî gelenekleri temsil eden temel eserler öncelikli olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede, Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin eserleri merkeze alınarak dönemin kelâmî meseleleri tespit edilmeye çalışılmış; bu eserler üzerinden hem ilmî süreklilik hem de fikrî etkileşimler analiz edilmiştir.[15] Ayrıca, çağdaş akademik literatürden de yararlanılmış ve bu kaynaklar destekleyici nitelikte kullanılmıştır. Araştırma, esas itibarıyla şahıs merkezli bir analiz modeli üzerine inşa edilmiştir. Bu doğrultuda, Mağrib'in ilk döneminde etkili olan âlimlerin ilmî faaliyetleri, kelâmî yaklaşımları ve aralarındaki ilmî etkileşimler incelenmiştir. Böylece, söz konusu âlimlerin katkılarının Eşʿarîliğin bölgede tanınması için nasıl bir zemin hazırladığı ortaya konulmuştur.

Bununla birlikte çalışmada, şahıs merkezli bir analiz tercih edilmekle beraber, Mağrib bölgesinde erken dönemde ortaya çıkan ve kelâmî tartışma alanlarının teşekkülü ile dönüşümü bakımından temsil gücü yüksek olan erken dönem Mağribli âlimler ele alınmıştır. Bu çerçevede, erken safhadaki kelâmî tartışma zemini Esed b. Furâd, Mu'tezilî âlim el-Ferrâ', Sahnûn, Ali b. Kassâr ve Muhammed b. Ğâfik et-Tunusî gibi isimlerle sınırlandırılmıştır. İkinci merhalede ise daha ziyade Muhammed b. Sahnûn ile İbn Haddâd arasında cereyan eden kelâmî tartışmalara odaklanılmıştır. Buna ek olarak, Kayrevânî, Âsîlî, Kâbisî ve Talemenkî gibi öncü Mağribli âlimler, Mağrib'te Eşʿarîliğin ön inşa sürecine sundukları katkılar bağlamında değerlendirilmiştir. Buna karşılık, Eşʿarîliğin Mağrib'te daha belirgin ve kurumsal bir görünüm kazandığı sonraki aşamayı temsil eden Bâkıllânî ve Mağribli öğrencileri, çalışmanın bilinçli sınırları dışında bırakılmıştır. Zira bu çalışma, Eşʿarîliğin Mağrib'te tanınmasından ziyade, bu sürece zemin hazırlayan erken dönem kelâmî tartışma alanlarını incelemeyi hedeflemektedir.

Bu bağlamda çalışma, kelâmî kavramların erken dönem Mağrib bağlamında hangi tartışma alanlarında, hangi anlam katmanlarıyla üretildiğini ve dönüştürüldüğünü izlemeyi amaçlayan bir kavram tarihi yaklaşımı çerçevesinde yapılandırılmış; ele alınan şahıslar bu kavramsal sürecin taşıyıcıları ve temsilcileri olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda araştırmada, kelâm ilminin kullandığı yöntemsel ilkelerden yararlanılmış ve bu ilkelere uygun bir analiz yöntemi benimsenmiştir. Özellikle kelâmın temel meselelerinden olan insan fiilleri, Allah'ın sıfatları ve kader gibi konular hem teorik düzlemde hem de Mağrib'in erken dönem toplumsal ve kültürel şartları bağlamında değerlendirilmiştir. Bu meselelerin incelenmesinde metodolojik bir tutarlılık gözetilerek uygun bir çözümleme tarzı benimsenmiştir. Bu yöntemsel çerçeve, Eşʿarîliğin Mağrib bölgesindeki "ön inşa

ele alması bakımından sıklıkla başvurulan bir yöntem olarak öne çıkmaktadır." Bkz. Sak, Ramazan vd. "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi" *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4/1 (2021), 237-256.

[15] Bkz. Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin günümüze ulaşan ve çalışmamız açısından önem arz eden eserleri şu şekilde sıralanabilir: Ebû Muhammed Abdullāh b. Ebî Zeyd Abdirrahmân el-Kayrevânî, *er-Risâle fî fikhi'l-İmâm Mâlik*, haz. Habîb b. Tâhir (Ürdün: Vakfiyyetü'l-Emîr Ğâzî li'l-Fikri'l-Kur'ânî, ty.); Kayrevânî, E.Z. (1983). *el-Câmiʿ fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-meġāzî ve't-târîḫ,* thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân - Osman Bittîh Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

süreci"nin hem ilmî hem de metodolojik bütünlüğünü sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Böylece çalışma, tarihsel olguların yanı sıra kelâm ilminin teorik ilkeleriyle de uyumlu bir inceleme zemini üzerinde yükselmiştir.

2.1. Araştırma Etiği

"Mağrib'te Eşʿarîliğin Ön İnşa Süreci: Erken Dönem Tartışma Alanları ve Âlimleri" başlıklı bu çalışmada, konuyla ilgili temel kaynaklara başvurulmuştur. Bunun yanı sıra, Mağrib bölgesinin siyasî ve itikadî gelişimini ele alan eserler incelenmiş; ayrıca son dönemde konuya ilişkin kaleme alınan tez, makale ve diğer akademik kaynaklardan da yararlanılmıştır. Araştırmanın tüm aşamalarında bilimsel etik kurallara titizlikle riayet edilmiş, kullanılan kaynakların gösteriminde gerekli özen ve dikkat gösterilmiştir.

3. Bulgular

Mağrib'te Eşʿarîliğin ön inşa sürecini ortaya koyabilmek için öncelikle Mağribli âlimler arasında gerçekleşen kelâmî tartışmaların, ardından da erken dönem âlimlerinin faaliyetlerinin ve Eşʿarî mezhebiyle paralel uygulama ya da ifade biçimlerinin ele alınması gerekmektedir. Bu unsurlar, konunun doğru ve güvenilir bir şekilde tespit edilmesinde belirleyici olacaktır. Bu doğrultuda, Mağrib'teki ilk dönem tartışmalarına odaklanmak, Eşʿarî düşüncesinin oluşum zeminine dair sağlıklı bir çerçeve sunacaktır.

3.1. Mağrib'te Erken Dönem Kelâmî Tartışma Alanları

Mağrib coğrafyasında gerek ilmî çevreler gerekse halk, her ne kadar Selef akidesini benimsemiş olsalar da kelâmî tartışmalardan bütünüyle uzak kalmamışlardır. Bu tür tartışmaların Mağrib bölgesinde ortaya çıkışı, hicrî I. yüzyılın sonlarına kadar geri götürülebilmektedir. Bu bağlamda, Ebû Kabîl el-Maâfirî'nin (ö. 128/746) askerî bir sefer vesilesiyle Mağrib'e gittiği ve kader meselesine dair kelâmî tartışmaları bu bölgeye taşıyan öncü isimlerden biri olduğu ifade edilmektedir.[16] el-Maâfirî'den sonra ise kelâmî tartışmalar bir süre daha sınırlı ölçüde devam etmiş; söz konusu tartışmalar daha ziyade sıfatlar, iman, halku'l-Kur'ân ve teşbih gibi konular etrafında yoğunlaşmıştır.[17] Bu noktada, kelâm ilmine yönelik tutumuyla bilinen Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795), kelâmın Müslümanlar arasında ihtilaflara yol açacağı ve bazı olumsuz sonuçlar doğuracağı yönündeki açıklamalarına sıklıkla atıf yapılmaktadır.[18] Bununla birlikte, onun başka bir bağlamda dile getirdiği "*Kur'ân, Allah'ın kelâmıdır; Allah'ın kelâmı da O'ndandır. Allah'tan olan şey ise mahlûk değildir*."[19] şeklindeki ifadesi, Mâlik b. Enes'in kelâmî meseleler karşısında bütünüyle suskun ve tarafsız bir tutum benimsediği şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira bir meselenin açık biçimde tartışılmasını meşru görmemek, o konu hakkında zımnî de olsa belirli bir epistemolojik ve metodolojik tercihte bulunmak anlamına gelmektedir.

Bu itibarla, erken dönemlerden itibaren Mağrib halkı ve ilmî çevreler, Selef akidesine bağlılıklarını muhafaza etmekle birlikte kelâmî tartışmalardan tamamen uzak durmamışlardır. Bu durum, Selefîliğin mutlak anlamda kelâm ilmine karşı bir tavır sergilemediğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.[20] Bununla birlikte, İmam Mâlik'in kelâm ilmine yönelik bazı ihtiyatlı

[16] Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/143-144
[17] Huşenî, *Tabakâtü ʿulemâʾi İfrîkıyye,* 54-55
[18] Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2022) 25/197.
[19] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984)*,* 8/101.
[20] İmam Şâfiî'nin selef âlimleri arasında kabul edilmesiyle birlikte, dönemin kelâmî tartışmalarını kaleme aldığı ve bu tartışmaları şiir formuna da aktardığına dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. Muhammed

ifadelerinin, erken dönem Mağrib ilmî çevrelerinde kelâmî tartışmaların sınırlı ve temkinli bir çerçevede ele alınmasına zemin hazırladığı da söylenebilir. Ancak bu yaklaşım, kelâmın bütünüyle reddedilmesinden ziyade, ilâhî sıfatlar ve benzeri hassas meselelerde Selefî yöntemi önceleyen bir ilmî tutumun güçlenmesine yol açmıştır. Nitekim Mağrib ulemâsı, İmam Mâlik'in eserleri ve metodolojik tercihleri doğrultusunda, kelâm ilmini mutlak biçimde dışlamaksızın belirli sınırlar içerisinde tutmayı tercih etmiştir.

İlerleyen süreçte ise Mağrib bölgesinde kelâm ilmiyle ilgilenme konusunda farklı görüşleri savunan gruplar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede ele alındığında, ilk gruba göre kelâm ilmiyle meşgul olmak; kişinin ancak zor durumda kalması, hakkı savunma ve bâtılı çürütme amacı gütmesi ya da bir kötülüğü veya yanlışlığı ortadan kaldırmayı hedeflemesi durumunda caiz görülmektedir.[21] Ayrıca, kelâm ilmiyle ilgilenecek kişinin bu ilmin yöntem ve tekniklerine vukufiyetinin bulunması da ayrı bir önem taşımaktadır. Aksi takdirde, hataya düşürme amacı güden muhaliflere karşı yetersiz kalma riski söz konusu olacaktır.[22] İkinci grup ise herhangi bir şart öne sürmeden kelâm ilmiyle meşgul olmayı kesin bir biçimde reddetmektedir. Bu gruba mensup olanlara göre, bid'ati bid'at ile reddetmek doğru değildir; bu nedenle kelâm ilmiyle ilgilenmek caiz kabul edilmemektedir.[23] Bu tablo göstermektedir ki, kelâm ilmi etrafında cereyan eden tartışmaların sadece teknik bir mesele olmadığını; aynı zamanda düşünsel özgürlük ve yöntem tartışmalarına dair önemli ipuçları sunduğu görülmektedir.

Her ne kadar Mağrib bölgesinde kelâm ilmiyle ilgilenme konusunda farklı görüşler bulunmakta ise de, bu coğrafyada ilk dönemlerden itibaren kelâmî meselelerin ele alındığı ve tartışıldığı görülmektedir. Bu tür tartışmalara dair ilk örneklerden biri, Selefî görüşü benimseyen Ali b. Ziyâd (ö. 183/799) ile Kaderiyye'nin savunucularından Ebû Mahrez (ö. 190/806) arasında gerçekleşmiştir. Bu çerçevede Ali b. Ziyâd, Ebû Mahrez'e şu soruyu yöneltmiştir: "*Şeytan'ın secde edebileceğini söylüyorsunuz; size göre Şeytan belki de secde etmiştir. Öyleyse onu lanetlemeniz ne kadar uygundur?"* Ebû Mahrez'in bu soruya karşılık ikna edici bir cevap veremediği ve tartışmanın daha sonra "irade" meselesi etrafında sürdüğü, bu noktada da Ali b. Ziyâd'ın üstün geldiği rivayet edilmektedir.[24] Bu örnek, Mağrib'te kelâmî tartışmaların oldukça erken dönemlerde başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, kelâm ilmi teorik düzeyde kimi çevrelerce reddedilmiş olsa da, pratikte inanç esaslarını savunmak ve karşı görüşleri çürütmek amacıyla bir ihtiyaç olarak ortaya çıktığını da ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle, Selefî düşünceyi benimseyen âlimlerde dahi kelâmî reflekslerin kendiliğinden ortaya çıktığı görülmektedir.

3.1.1. Birinci Merhale Dönemi

Mağrib'te erken dönem kelâmî tartışmalar genel olarak iki merhale hâlinde gerçekleşmiş olup, bu sürecin ilk merhalesinde öne çıkan âlimlerden biri Esed b. Furâd'dır (ö. 213/828). Esed b. Furâd, özellikle halku'l-Kur'an görüşünü savunan kişilere karşı yürüttüğü mücadeleyle tanınmaktadır. Onları: *"Bid'at ehlinin vay hâline! Onlar, içine düştükleri sapkınlık sebebiyle helâk oldular. Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiası, bizzat yaratılmış bir söylemdir."*[25] şeklinde sert eleştirmesine rağmen daha sonraki dönemlerde onlarla çeşitli ilmî münakaşalara girmekten de geri durmamıştır. Esed b. Furâd'ın araştırmacı kişiliği ve te'vile olan eğilimi, hocası İmam Mâlik'in ona ilmî tartışmaların yoğunlukta

Mubarek Gündüz, "İtikadî Sorunlara Şiirsel Bir Cevap: İmam Şâfiî'nin Divanı'nda İnanç Konuları", *Batman Akademi Dergisi* 8/2 (2025), 229-251.

[21] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Şavnü'l-manṭık ve'l-kelâm ʿan fenneyi'l-manṭık ve'l-kelâm,* nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr (Kahire: Mecmaü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1440/2018)*,* 128.

[22] Tehâmî, *Cühûdü ulemâ-i'l-Mağrib,* 60.

[23] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ,* 9/199.

[24] Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/236.

[25] Huşenî, *Tabakâtü ʿulemâʾi İfrîḳıyye*, 82.

olduğu Irak'a gitmesini tavsiye etmesinde rol oynamıştır.[26] Bu tavsiye, onun ilmî merak ve kapasitesinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Bu tavsiyenin bir sonucu olarak, Esed b. Furâd, bu tavsiye üzerine Irak'a gitmiş, orada birçok âlimden ders aldıktan sonra Kayrevan'a dönmüştür. Kayrevan'da edindiği ilmî birikimle, özellikle Mu'tezile mezhebine mensup kişilerle bazı kelâmî konularda tartışmalara girmiştir. Bu tartışmalardan biri, "*O gün birtakım yüzler parlayacaktır.*" (Kıyâme, 75/22) ayetinin tefsirine dairdir. Esed b. Furâd, bu ifadeyi rü'yet şeklinde yorumlamış; bu yorumu benimsemeyen ve Allah'ın görülemeyeceğini savunan Mu'tezilî âlim el-Ferr'â (ö.?) ile tartışmıştır. Bu münakaşanın sonucunda Esed b. Furâd, Allah'ın cennette görüleceğini savunmuş ve el-Ferr'â'yı zındıklıkla itham etmiştir.[27] Onun bu tutumu erken dönem Mağrib'te düşünsel mücadele ve ilmî diyaloğun iç içe olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mağrib'in erken dönem âlimlerinden bir diğeri olan Sahnûn, erken dönem inanç tartışmaları bağlamında, kendi benimsediği dini anlayışı muhafaza etmeye yönelik tutumu ve bu hususta muhalif yaklaşımlarla yürüttüğü ilmî tartışmalarla dikkat çekmektedir.[28] Bu çerçevede, onun hasta yatağında bulunan Ali b. Kassâr (ö. ?) ile yaptığı sohbet, hem o dönemde Mağrib'te tartışılan itikadî meseleler hem de bölgenin itikadî anlayışı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Şöyle ki, Sahnûn, İbn Kassâr'ın tedirgin hâlini fark edince ona şu soruları yöneltmiştir: *"Allah'ın resullerine, başlangıca ve sona, dirilişe, hesaba, cennete ve cehenneme inanmıyor musun? Bu ümmetin en faziletlileri, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Ebû Bekir ve ardından Ömer değil mi? Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğuna ve yaratılmış olmadığına inanmıyor musun? Allah Teâlâ'nın kıyamet gününde görüleceğine inanmıyor musun? O'nun Arş üzerine istivâ ettiğine inanmıyor musun? Ve imamlara —haksızlık yapsalar bile— kılıçla karşı gelmemeye söz vermiyor musun?"* İbn Kassâr ise bu sorulara; *"Evet, Allah'a andolsun! O'ndan başka ilâh yoktur."* şeklinde cevap vererek Sahnûn'un ifadelerini tasdik etmiştir. Bunun üzerine Sahnûn, *"İstersen öl, istersen yaşa."* demiş ve onun yanından ayrılmıştır.[29] Sahnûn'un bu tutumu ve ifadesi, Mağrib'in erken dönem itikadî yapısının sınırlarını ve sahih akîdenin birey için taşıdığı kurtarıcı rolünü açıkça yansıtmaktadır.

İlk dönemde Mağrib'teki kelâmî tartışmalar hakkında bilgi veren bir diğer olay ise Mağribli âlim olan Muhammed b. Ğafik et-Tunusî'nin (ö. 277/891) Mısır'a gitmesi ve Mısır'da Muhammed b. Abdulhakem (ö. 275/889) ile karşılaşması ve iman konusunda yaptıkları açıklamalardan anlaşılmaktadır. Bu noktada İbn Ğafik, Abdulhakem'e iman konusundaki Mağrib'te farklı görüşleri benimseyen grupların varlığını sormuştur. Abdulhakem bu soruyu; "*İman konusunda iki kesimin farklı görüşü vardır. İlk kesim, kendisini günahkâr mümin olarak tanımlamaktadır. İkinci kısım ise kendilerini mümin olarak kabul etmekle birlikte Allah katında durumlarını bilmediklerini belirtmektedir.*" şeklinde cevaplamıştır. Abdulhakem, sorularına iman konusunda Sahnûn'un görüşünü sorarak devam etmiştir. Buna da cevap olarak İbn Ğafik; "*Sahnûn, Allah katında mümin olduklarını kabul etmektedir.*" cevabını vermiştir. Bu cevabı alan Abdulhakem, doğru görüşün Sahnûn'a ait olduğunu ifade etmiştir.[30] Bu çerçevede, erken dönemlerde Mağrib'te gelişen kelâmî münazaraların, bu bölgede farklı yaklaşımların temellerinin atılmasına zemin hazırladığı ifade edilebilir. Bahsi geçen iki âlim arasındaki kelâmî diyalog, iki toplum arasındaki farklılıkların hem teorik hem de pratik düzeyde nasıl tezahür ettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Aralarındaki kelâmî tartışmalar ise yalnızca soyut aklî spekülasyonlar olmaktan öte, toplumun itikadî ve kelâmî anlayışının şekillenmesinde temel rol oynayan entelektüel araçlar olarak değerlendirilebilir.

---

[26] Cengiz Kallek, "Esed b. Furât", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/366.
[27] Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs,* 1/264-265.
[28] Ebü'l-Faz'l İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed Sâlim Haşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998)*,* 4/60.
[29] Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs,* 1/367-368.
[30] Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* 4/399.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Mağrib'in ilk dönem âlimlerinden Sahnûn ve Esed b. Furâd, erken dönem Mağrib'te hâkim dini yaklaşımın korunması ve bu yaklaşımın sınırlarının tayin edilmesi yönünde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Muhaliflerle yaptıkları münazaralar aracılığıyla kelâmî bir düşünce geleneğinin temellerinin atılmasına katkı sağlamışlardır. Bu dönemde, özellikle Sahnûn ve Esed b. Furâd zamanında, yazılı eser telifi sınırlı kalmış; Mağrib bölgesinde itikadî çerçevenin korunması daha çok sözlü tartışmalar yoluyla gerçekleştirilmiş, derin kelâmî meselelere ise fazla temas edilmemiştir. Buna rağmen erken dönemde çok yoğun olmasa da Mağribli âlimlerin kelâmî tartışmalara dâhil oldukları dikkat çekmektedir. Bu evreyi, kelâmî faaliyetlerin daha da arttığı ikinci bir dönem takip etmiştir. Bu ikinci merhalede kelâmî tartışmalar yoğunluk kazanmış ve bazı risâlelerin telif edildiği görülmüştür.

3.1.2. İkinci Merhale Dönemi

Mağrib'te kelâmî tartışmaların ikinci merhalesi, Muhammed b. Sahnûn dönemiyle başlamaktadır. İbn Sahnûn, akide alanında eser kaleme alan ve erken dönemde hâkim olan itikadî yaklaşımı benimseyen bir âlim olarak tanınmakta;[31] özellikle iman meselesi başta olmak üzere, farklı mezheplerin mensuplarıyla çeşitli tartışmalara girdiği aktarılmaktadır.[32] Bu tartışmalardan biri, Allah'ın sıfatları bağlamında, Mu'tezilî âlim el-Ferr'âʾ ile gerçekleştirilmiştir. Kaynaklar bu tartışmanın detaylarına dair kapsamlı bilgi sunmasa da, el-Ferr'âʾnın Allah'ın bazı isim ve sıfatlarını kadîm (ezelî) olarak kabul etmediği; buna karşılık İbn Sahnûn'un, Allah'ın isimlerinin kadîm olduğunu ve zamanla herhangi bir değişikliğe uğramadığını savunduğu aktarılmaktadır.[33] İbn Sahnûn'un, Allah'ın isimlerinin kadîm olduğunu ifade etmesi, dönemin Sünnî gelenek içerisinde yer alan itikadî anlayışı benimsediğini göstermekte ve bu noktada Mu'tezilî âlimlerden ayrıldığını ortaya koymaktadır.[34]

İbn Sahnûn'un görüş bildirdiği bir diğer kelâmî mesele ise halku'l-Kur'ân konusudur. Bu mesele, İslam'ın Doğu coğrafyasında olduğu gibi zaman zaman Mağrib bölgesinde de tartışma konusu olmuştur. Bu süreçte, Mağrib halkı ikiye ayrılmıştır: Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunanlar Mu'tezile'nin görüşünü benimsemiş; Kur'an'ın kadîm olduğunu savunanlar ise Mu'tezilî görüşlerden farklı bir itikadî yaklaşımı benimsemişlerdir. Mu'tezile'nin görüşünü benimseyen grup, Emir Ahmed b. Ağleb (ö. 249/863) öncülüğünde bu düşünceyi yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Bu dönemde, Kur'an'ın kadîm olduğunu savunan kimseler, baskıya maruz kalmış ve zorla tehcir edilmiştir.[35] Bu baskılara karşı çıkan İbn Sahnûn, Kur'an'ın kadîm olduğu yönündeki görüşünü ısrarla savunmuş ve bu konuda birçok kişiyi ikna etmeyi başarmıştır.[36]

Erken dönem Mağrib'inde cereyan eden bir diğer önemli tartışma konusu, imanın mahlûk olup olmadığı meselesidir.[37] Bu tartışma çerçevesinde İbn Sahnûn'a yöneltilen bir soruya verdiği şu cevap, dönemin düşünsel atmosferinde bu tür kelâmî meselelerin gündemde olduğunu göstermektedir: *"İman yetmiş küsur derecedir. En aşağı derecesi, yoldan zararlı şeyleri kaldırmaktır; en üstünü ise Allah'tan başka ilâh olmadığına dair şehadet getirmektir. İmanın aslı mahlûk değildir; ancak diğer fiiller mahlûktur."*[38] İbn Sahnûn'un bu açıklaması, sadece imanın mahiyetiyle ilgili görüşünü ortaya koymakla kalmamakta, aynı zamanda söz konusu tartışmaların Mağrib bölgesinde de yankı bulduğunu

[31] Tehâmî, *Cühûdü ulemâ-i'l-Mağrib,* 132.
[32] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ,* 13/63.
[33] Huşenî, *Tabakâtü ʿulemâ'i İfrîḳıyye,* 198.
[34] Abdülmecîd b. Hamde, *el-Medârisü'l-kelâmiyye bi-İfrîḳıyye ilâ ẓuhûri'l-Eşʿariyye* (Tunus: Matbaatü Dâru'l-'Arab, 1406/1986), 49.
[35] Hamde, *el-Medârisü'l-kelâmiyye, 50.*
[36] Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs,* 1/249.
[37] Hikmet Yağlı Mavil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku'l Îmân Tartışması", *Dergiabant* 7/14 (2019), 437.
[38] Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs,* 1/454.

göstermektedir. Bu durumun bir göstergesi olarak, bu dönemde bahsi geçen kelâmî tartışmaların, dönemin siyasî otoriteleri tarafından kurulan münazara meclislerinde yürütülmesi, Mağrib'te erken dönemlerden itibaren kelâmî meselelerin ciddi biçimde ele alındığını ortaya koymaktadır.

Mağrib'in erken dönem ve ikinci merhale âlimlerinden biri olan Ebû Osman Saîd b. Haddâd (ö. 302/915), birçok eser kaleme almış; benimsediği itikadî yaklaşımı muhafaza etmek amacıyla farklı kelâmî görüşlerle çeşitli tartışmalara girmiştir.[39] Bu çerçevede İbn Haddâd, Mağribli bazı âlimlerin ve özellikle Mu'tezilî görüşleri savunan el-Ferr'âʾnın Allah tasavvuruna ilişkin düşüncelerini kabul etmemiştir. Bu anlayışı temellendirmek amacıyla erken dönem Kayrevanlı bazı âlimler, Allah inancının fıtrî olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir: *"İblis, bizzat Allah ile konuşmasına ve O'na iman konusunda herhangi bir şüphesi olmamasına rağmen O'na isyan etmiştir. Aynı şekilde Firavun da Hz. Mûsâ ile doğrudan muhatap olmuş, onun çeşitli mûcizelerine tanık olmasına rağmen Allah'ı inkâr etmiştir. Bu durum, Allah inancının (tasavvurunun) fıtrî olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, bazı kimseler için tebliğ ya da mûcizeler Allah'a imanı sağlamada etkili olmayabilir."*[40] Kayrevanlı âlimlerin, Allah lafzına dair yalnızca lafzî açıklamalarla yetindikleri; Allah'ı tanımlarken yorum ve te'vilden özellikle kaçındıkları görülmektedir. Bu yaklaşım, İbn Haddâd tarafından yüzeysel bulunmuş; bu tür açıklamalar, "luğavî ve basit" nitelendirmesiyle eleştirilmiştir. Ona göre bu tür izahlar, inanç konularında yeterli bir temellendirme sağlamaktan uzaktır.[41]

Erken dönem Mağrib'te yürütülen önemli kelâmî tartışmalardan biri de Allah'ın mekânı ve nerede olduğu meselesidir. Bu tartışma kapsamında, Mu'tezilî eğilimleriyle bilinen el-Ferr'âʾ, İbn Haddâd'a "*Eğer Allah'ın mekânı yoksa o hâlde O, nerede bulunmaktadır*?" şeklinde bir soru yönelterek, Allah'ın bir yer kaplamasının imkânsız olduğunu ima etmiştir. İbn Haddâd'ın bu soruyu ilk aşamada nasıl cevaplandırdığına dair kaynaklarda net bilgi olmasa da, daha sonra bu meseleye ayrıntılı şekilde cevap verdiği ifade edilmektedir.[42] Buna göre İbn Haddâd, Allah'ın arşa istivâ ettiğini belirtmiş; ancak bu istivânın keyfiyetinin bilinmediğini[43] vurgulayarak, Ehl-i Sünnet'in teşbihten uzak, tenzih esaslı yaklaşımını benimsemiştir.[44]

Erken dönem Mağrib'inde cereyan eden kelâmî tartışmalar, bir süre sonra duraklama sürecine girmiştir. Bu dönemde, kelâm alanında yaşanan yoğun münakaşalar ve mezhep temelli çekişmelerden rahatsızlık duyan bazı çevreler, itikadî meselelere girmekten özellikle kaçınmıştır. Bu nedenle, bir dönem boyunca kelâmî tartışmalara katılanlar toplum nezdinde eleştirilmiş ve zaman zaman kınanmıştır. Bunun sonucu olarak Mağribli âlimler, bu süreçte halkın inancını koruma gayesiyle daha çok geleneksel yöntemlere başvurmayı tercih etmişlerdir. Ancak zamanla, kelâmî konularda yeterli bilgi birikimi edindikten ve bu alanda derinleştikten sonra, söz konusu meselelerle daha doğrudan ilgilenmeye başlamışlardır. Bu çerçevede, tartışılan meseleleri Kur'an ve sünnet ölçüsünde değerlendirmiş; bid'at ehliyle önemli kelâmî münakaşalara girmişlerdir.[45]

---

[39] Huşenî, *Tabakâtü ʿulemâʾi İfrîḳıyye,* 199.
[40] Hamde, *el-Medârisü'l-kelâmiyye,* 47.
[41] Hamde, *el-Medârisü'l-kelâmiyye,* 48.
[42] Huşenî, *Tabakâtü ʿulemâʾi İfrîḳıyye,* 198-199.
[43] Kelâmcıların haberî sıfatlara yönelik te'vilini ciddi bir sapma olarak nitelendirmek amacıyla kullanılan "keyfiyeti meçhul" formülü, literatürde bilâkeyf**,** tefvîz ve tevakkuf yöntemleriyle de ifade edilmektedir. Sûfî kimliğiyle de öne çıkan Eşʿarî kelâmcı Celâleddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502), bu yaklaşımı "el-Belkefe" tabiriyle karşılamakta; çeşitli örnekler üzerinden söz konusu tutumu benimseyenleri eleştirel ve yer yer alaycı bir üslupla değerlendirmektedir. Bkz. Celâleddîn ed-Devvânî, *Akāʾid-i ʿAdudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman (Batman: Mütercim Yayınları, 2021), 79–80, 102, 166–167, 202; Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 125.
[44] Hamde, *el-Medârisü'l-kelâmiyye,* 56.
[45] Hamde, *el-Medârisü'l-kelâmiyye,* 47.

Bu değerlendirmeler ışığında, Mağrib'te erken dönemde özellikle İbn Sahnûn ve İbn Haddâd'ın faaliyetleriyle başlayan kelâmî tartışmaların, sadece bölgesel düzeyde ve dar bir çevrede etkili olduğu söylenemez. Aksine, bu tartışmalar, Mağrib'te Eşʿarî düşüncenin kurumsal temellerinin atılmasında dolaylı fakat önemli bir rol oynamıştır. Bu iki âlimin, Mağrib'te tartışılan itikadî meseleler etrafında görüşlerini ortaya koymaları, Eşʿarî düşüncesinin şekillenmesi için gerekli ön zeminin oluşmasına katkı sağlamıştır. Dönemin temel itikadî meseleleri etrafında gelişen bu tartışmalar, yalnızca İslam'ın Doğu coğrafyasında değil, aynı zamanda Mağrib'te de yoğun bir şekilde ele alındığını göstermektedir. Bu süreç, Mağrib'teki Sünnî çevrelerin de itikadî sorunlara karşı reaksiyon geliştirmesine ve buna bağlı olarak sistematik bir kelâm anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mağribli âlimlerin bu çabaları, akıl ve nakil arasında denge kurmayı hedefleyen Eşʿarîliğin Mağrib'te inşası için gerekli "ön hazırlık" ortamını oluşturmuştur Bu bağlamda İbn Sahnûn'un kelâmî konular etrafında muhaliflerle girdiği tartışmalar, Eşʿarî düşüncenin Mağrib'te filizlenmesini mümkün kılan entelektüel bir arka planın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Diğer yandan, Mağribli bazı âlimlerin Allah inancına dair açıklamalarını sadece luğavî ve yüzeysel bulmaları; te'vile, derin yorumlara ihtiyaç olduğunu vurgulamaları, Mağrib'te kelâmî bir dönüşümün işaretleri olarak okunabilir. İbn Haddâd'ın bu yaklaşımı, "rasyonel sünnîlik" olarak ifade edilen Eşʿarî kelâmının Mağrib halkı tarafından kabul görmesinde önemli bir katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra, Mağrib'te farklı dönemlerde emirlerin münazara meclisleri kurarak kelâmî tartışmaların yapılmasını teşvik etmeleri, kelâm ilminin sadece akademik bir disiplin olmaktan çıkıp, toplumsal ve siyasal zeminde meşruiyet kazanmasını mümkün kılmıştır. Siyasî otoritenin bu desteği, Eşʿarîliğin sadece âlimler arasında kabul görmeyip, aynı zamanda devlet tarafından da desteklendiğini göstermektedir. Bu destek sayesinde, Eşʿarîliğin Mağrib coğrafyasında gelişimi için gerekli entelektüel zemin hazırlanmıştır. Bu itibarla, Mağrib'te erken dönemde cereyan eden kelâmî tartışmaları yalnızca Doğu coğrafyasından yansıyan mezhebî tartışmalar olarak değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Aksine, bu kelâmî tartışmalarda Mağribli âlimlerin özgün ve anlamlı katkılar sunduğunu ifade etmek gerekir.

3.2. Erken Dönem Âlimleri

Erken dönemde Selefî itikadı benimseyen Mağrib halkı, Eşʿarîliğin yayılmasından önce, çoğunlukla nasların zâhirine göre hüküm verir ve özellikle Allah'ın sıfatlarıyla ilgili âyetlerde te'vilden uzak dururdu. İslam'ın Doğu coğrafyasında bu tür meselelerde te'vile başvurulması, ümmet arasında birtakım ihtilaflara yol açarken, Mağrib halkı bu tür fitnelerden uzak kalmayı tercih etmiştir. Allah'ın eksiklikten münezzeh olduğunu ifade ederek sıfatları te'vil etmeye ihtiyaç duymamışlardır.[46] Ancak ilerleyen süreçte, Selefî itikadın bazı meseleleri açıklamada yetersiz kalması ve kelâmî tartışmaların Mağrib'e taşınması, bölgede farklı mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, Eşʿarîlik de Mağrib'te başlangıçta çeşitli engellemeler ve baskılarla karşılaşmış olsa da zamanla tanınmış ve kabul görmüştür.[47]

Eşʿarîliğin Mağrib'te "yayılması" genellikle İbn Tûmert (ö. 524/1130) ve onu takip eden dönemle ilişkilendirilmekle birlikte,[48] bu mezhebin etkilerinin çok daha erken dönemlerde görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu konuda birbirinden farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Buna göre ilk görüş, Ebü'l-Hasan el-Eşʿarî henüz hayatta iken Mağribli bazı âlimlerin onun görüşlerinden haberdar

[46] Tehâmî, *Cühûdü ulemâ-i'l-Mağrib,* 245.
[47] Ahmed Mahmûd Subhî, *fî ʿilmi'l-kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fî usûli'd-dîn: Eşʿarîyye* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-ʿArabiyye, 1985), 2/35.
[48] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn en-Nâsırî, *Kitâbü'l-İstiḳṣâ li-aḫbâri düveli'l-Maġribi'l-Aḳṣâ* (Dâru'l-Beyzâ, 2013), 1/196.

olduklarını ve bu görüşlerden etkilendiklerini ileri sürmektedir.[49] Bir diğer görüşe göre ise hicrî dördüncü yüzyılın sonları ile beşinci yüzyılın başlarında Bâkıllânî ve onun Mağrib'e gönderdiği öğrencilerin gayretleri sayesinde Eşʿarîlik bu bölgeye taşınmıştır.[50] Bu görüşü benimseyenlere göre, söz konusu öğrencilerden önce Mağrib'te daha sade ve kelâmî tartışmalardan uzak bir inanç anlayışı hâkimken, bu öğrencilerin faaliyetleriyle birlikte Mağrib halkı kelâmî tartışmalarla tanışmıştır.[51] Başka bir yaklaşıma göre ise Ebû Bekir el-Murâdî el-Hadramî (ö. 489/1096) dönemiyle birlikte Eşʿarîlik Mağribu'l-Aksâ'ya intikal etmiştir.[52] Hadramî'nin öğrencisi olan Ebü'l-Haccâc el-Kelbî ed-Darîr (ö. 520/1126) ise Eşʿarîliğin Mağrib'te tanınmasında önemli katkılar sağlamıştır. Darîr, telif ettiği eserlerde Eşʿarî akaidini anlaşılır bir üslupla ele almış; bu eserler Mağrib ulemâsı tarafından ilgiyle karşılanarak defalarca şerh edilmiştir. Hocası Hadramî'den devraldığı ilmî mirası başarıyla sürdüren Darîr, yetiştirdiği çok sayıda öğrenci aracılığıyla Eşʿarîliğin Mağrib'te kuşaktan kuşağa aktarılmasında etkili olmuştur.[53]

Bununla birlikte, bir itikadî mezhebin belirli bir coğrafyada tanınması ve kabul görmesinde, o bölgede hâkim olan fıkhî mezheplerle kurduğu ilişki de belirleyici olmaktadır.[54] Bu çerçevede, Kuzey Afrika'da İbn Tûmert sonrasında Eşʿarîlik ile Mâlikîlik arasında kurulan etkileşim, Mağrib bölgesinde fıkhî mezhep anlayışı ile kelâmî düşüncenin iç içe geçmesini sağlamıştır.[55] Bu itibarla, Eşʿarîliğin Mağrib'te tanınması tek bir faktöre indirgenemeyecek çok boyutlu bir sürecin sonucunda gerçekleşmiş; söz konusu sürecin tamamlanması ise uzun bir zaman dilimine yayılmıştır. Bu süreç, her biri farklı düzeylerde katkı sunan birçok âlimin çabalarıyla şekillenmiştir. Bu âlimler arasında, her ne kadar Mâlikî mezhebine mensup olsalar da kelâmcı yönleriyle öne çıkan ve düşünce bakımından Eşʿarîliğe yakın duran isimler yer almıştır. Bu doğrultuda, Eşʿarîliğin Mağrib'teki ön inşa sürecinin hazırlanmasına önemli katkı sağlayan âlimlerin faaliyetleri şu şekilde ifade edilebilir:

3.2.1. Öncü Mağribli Âlimler

Öncü Mağribli âlimlerden biri olan Ebû Meymûne Derrâs b. İsmail el-Fâsî (ö. 357/968), Mağrib bölgesinde Mâlikî mezhebinin erken dönem temsilcileri arasında yer almaktadır.[56] Tedris faaliyetleriyle öne çıkan el-Fâsî, Kayrevan'ın önemli âlimlerinden Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayrevânî ile Eşʿarîliği açıkça savunan Ebü'l-Hasan el-Kâbisî (ö. 403/1013) gibi Mağrib bölgesinin önemli âlimlerinin yetişmesinde etkili olmuştur.[57] Alanında yetkin bir isim olarak kabul edilen el-Fâsî'nin[58] Eşʿarîliği İslam dünyasının doğu bölgelerindeki bazı âlimlerden öğrendiği ve sonrasında bu mezhebin öğretilerini Mağrib bölgesinde talebelerine aktardığı ifade edilmektedir. Ayrıca günümüze ulaşmayan

[49] Zâhid Kevserî, *Mukaddimâtü'l-İmam el-Kevserî* (Beyrut: Dâru's-Serayâ, 1997), 46; Yusuf Ahnâne, *Tetavvüru'l-mezhebi'l- Eşʿarî fi'l-garbi'l-İslâmî* (Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1424/2003), 51.

[50] Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Ḥasan el-Eşʿarî* (Dimaşk: Matba'atü't-Tevfîk, 1414/1993), 120, 217.

[51] İbn 'Asâkir, *Tebyîn,* 15; Ahmed el-Hâtib, "et-Teyyâr'il- Eşʿarî bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî Asri'l-Murâbitîn", *el-Fikru'l-Eşʿarî bi'l-Maġrib ḫilâle merḥaleteyi't-teʾsîs ve't-tersîm,* ed. Cemâl Allâl el-Bahtî (Rabat: er-Râbıtatü'l-Muhammediyye li'l-ʿUlemâ, 2017), 1/369.

[52] Ebû Ya'kūb Yûsuf b. Yahyâ b. Îsâ et-Tâdilî İbnü'z-Zeyyât*, et-Teşevvüf ilâ ricâli't-taṣavvuf* (Rabat: Dâru'l-Beydâ, 1997), 106.

[53] Abdullāh b. Abdissamed Kennûn el-Hasenî, *en-Nübûġu'l-Maġribî fi'l-edebi'l-ʿArabî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 1975), 1/77; Ahnâne, *Tetavvüru'l-mezhebi'l- Eşʿarî,* 84-85.

[54] George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim,* çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 46.

[55] Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr bi zikr el-Hıtat ve el-âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî (Kâhire: Mektebe Medbûlâ, 1998), 3/390.

[56] Kâdî İyâz*, Tertîbü'l-medârik,* 6/82.

[57] Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* 6/81.

[58] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ,* 17/159.

Risâle fî'd-difâʿ ʿani'l-Eşʿarîyye adlı eserinde Eşʿarîliği savunduğu belirtilmekle birlikte, bu mezhebi ne ölçüde benimsediği ya da yaygınlaştırdığına dair elimizde kesin veriler bulunmamaktadır.[59] Bu çerçevede el-Fâsî, Eşʿarîliğin Mağrib'teki ön inşa sürecine doğrudan katkı sağlayan yazılı bir miras bırakmamış olsa da, diğer ilmî faaliyetleriyle dikkat çekmektedir. Özellikle yetiştirdiği öğrenciler aracılığıyla öne çıkmış; bu durum, onun ilmî birikiminin kuşaklar arasında aktarımını ve sürekliliğini sağladığını göstermektedir. Bu hususu teyit eden önemli bir örnek olarak, Eşʿarîliği açıkça savunan Ebü'l-Hasan el-Kâbisî gibi bir öğrenciyi yetiştirmiş olması, bölgede kelâmî anlayışın ve buna bağlı olarak Eşʿarîlik için gerekli olan fikrî zeminin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Öncü âlimlerinden sayılan bir diğer isim ise el-Kalânisî olarak da bilinen İbrahim b. Abdullah Ebû İshâk el-Zebîdî'dir (ö. 359/969). Birçok ilim dalında derin bilgi sahibi olmakla birlikte, özellikle kelâm ilmine ayrı bir önem atfeden el-Kalânisî, Râfızîlerin tezlerini çürütmeyi ve imâmet konusundaki görüşlerini ortaya koymayı amaçlayan, ancak günümüze ulaşmayan "*el-İmâme ve'r-Red ale'r-Râfıza"* adlı bir eser kaleme almıştır.[60] Onun dikkat çeken bir diğer yönü ise, Mağrib bölgesinde Eşʿarîliğin ilk temsilcileri arasında yer almasıdır. Bu çerçevede Eşʿarîliğe ait bazı görüşlerin Kayrevan'a intikalinde öncülük ettiği ifade edilmektedir.[61] Bu itibarla, el-Kalânisî'nin Eşʿarîliğin Mağrib bölgesinde ön inşa sürecinde önemli bir rol üstlendiği ifade edilebilir. Özellikle entelektüel bir merkez olarak bilinen Kayrevan'a Eşʿarî düşüncenin taşınmasında sınırlı fakat dikkate değer bir katkı sağlamıştır. Bu yönüyle el-Kalânisî, Eşʿarîliği Mağrib coğrafyasında tanınır kılan erken isimlerden biri olarak değerlendirilebilir. Bu durumu destekleyen veriler arasında, telif ettiği eserler de yer almaktadır.

Mağrib'te Eşʿarîliğin ön inşa sürecine katkı sağlayan bir diğer önemli âlim ise Ebû Abdullah b. Mücâhid et-Tâî'dir (ö. 370/981). İbn Mücâhid'in, mezhebî faaliyetlerin yoğun olarak yürütüldüğü Kayrevan'da ikamet etmesi, birçok ilim ehliyle doğrudan temas kurmasını ve düşüncelerini farklı çevrelere aktarmasını kolaylaştırmıştır.[62] Daha çok kelâmcı kimliğiyle tanınan İbn Mücâhid, doğrudan Eşʿarî'den kelâm ve akaid dersleri almış, ayrıca dönemin önde gelen kelâmcısı Bâkıllânî'ye de hocalık yapmıştır.[63] Ehl-i sünnet itikadına dair eserler kaleme alan İbn Mücâhid,[64] her ne kadar Eşʿarîliği Mağrib'e taşıyan kurucu şahsiyetlerden biri olmasa da, Eşʿarî mezhebine mensup mütekaddimûn âlimleriyle kurduğu ilmî ilişkiler, Mağrib bölgesinde tedavülde olan "*er-Risâletü fî ukûdi Ehli's-Sünne"* adlı eserde Eşʿarî hakkında olumlu değerlendirmelere yer vermesi[65] ve kelâm ilminin gerekliliği ile üstünlüğünü vurgulaması[66] onun Eşʿarîliğin Mağrib'teki ön inşa sürecinde kayda değer bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bir diğer dikkat çekici husus ise, Sübkî'nin *Tabakātü'ş-Şâfiʿiyye* adlı eserinde adı geçen Ebu'l-Kāsım Abdurrahman b. Abdülmü'min'e (ö. ?) hocalık yapmış olmasıdır. Bu durumu somutlaştıran bir örnek olarak, İbn Abdülmü'min'in kelâmî tartışmalara katılan ve Mağrib'te Ehl-i sünnetin önde gelen kelâmcıları arasında yer alan bir isim olduğu görülmektedir.[67] Bu İbn Mücâhid'in, Mağrib'te Eşʿarîliğin kurumsallaşmasından önceki hazırlık sürecinde, mezhebin tanınmasına ve kelâmî meşruiyet kazanmasına katkı sunan isimlerden biri olduğu söylenebilir.

---

[59] Hâdî Roger İdrîs, *ed-Devletü's-Sanhâciyye* (Beyrut: *Dâru'l-Garbi'l-İslâmî,* 1992), 2/316.

[60] Ebû İshak İbrahim b. Ali İbn Ferḥûn, *ed-Dîbâcü'l-müẕheb fî maʿrifeti aʿyâni ʿulemâ'i'l-meẕheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire; Dâru't-Türâs, 1972), 1/268.

[61] Abdulmecîd en-Neccâr*, Tecrübetü'l-islâh fî hareketi'l-Mehdî b. Tûmert* (Kahire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*,* 1981)*,* 434.

[62] Muhammed Arusî, "el-Kayravan ve'l-Mağrib", *Mecelletü'l-Fikri't-Tunusiyye* 5 (1966), 21.

[63] İbn 'Asâkir, *Tebyîn*, 177.

[64] Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* 6/196-197.

[65] İbrâhim Tehâmî*, "*el-Eşʿarîyye fi'l-Mağrib", *Dâru'l Kurtuba* (2006)*,* 13.

[66] İbn 'Asâkir, *Tebyîn*, 357.

[67] Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ*, Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Hicrun li't-Tabâ'e ve'n-Neşr ve't-Tavzi', 1413/1992)*,* 3/372.

Öncü âlimlerin ilmî ve pedagojik faaliyetleri neticesinde, Eşʿarîliğin Mağrib coğrafyasında teorik bir sistem hâline gelmeden önceki ön inşa sürecinde kayda değer bir aşamaya ulaştığı ifade edilebilir. Bu çerçevede el-Fâsî, el-Kalânisî ve İbn Mücâhid, Eşʿarî düşüncenin Mağrib'te tanınmasına ve erken entelektüel zemin kazanmasına katkı sağlayan isimler arasında yer almaktadır. el-Fâsî, Eşʿarî kelâmını Mağribli âlimlere tanıtması bakımından dikkate değerdir ve onun bu çabaları sayesinde Eşʿarî düşüncesi Mağrib ilim çevrelerinde daha görünür hâle gelmiştir. Kalânisî ise aklî ilimlere olan vukufiyetiyle, mezhebin öğretici ve savunucu boyutunun güçlenmesine katkıda bulunmuştur. İlk dönemin bir diğer önemli ismi olan İbn Mücâhid, özellikle eğitim faaliyetleri ve talebe yetiştirme yönüyle öne çıkmış; bu sayede Eşʿarî düşüncenin ilmî çevrelerde daha düzenli biçimde ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede söz konusu üç âlimin gayretleri, Eşʿarîliğin Mağrib'te entelektüel meşruiyet kazanmasına ve ilerleyen süreçte etkili olacak ilmî bir arka planın oluşmasına katkı sağlamıştır.

3.2.2. Ebû Zeyd el-Kayrevânî

Erken dönem âlimlerinden ve Mâlikî mezhebinin savunusunda temayüz eden isimlerden biri de Ebû Zeyd el-Kayrevânî'dir (ö. 386/996). el-Kayrevânî, farklı görüşlerin tartışıldığı ve yoğun ilmî faaliyetlerin sürdüğü Kayrevan'da yaşamıştır. Mâlikî mezhebinin sistemleşmesine yaptığı katkılar sebebiyle bazı kaynaklarda "ikinci İmam Mâlik" olarak nitelendirildiği ifade edilmektedir.[68] Ehl-i Sünnet akîdesini muhalif görüşlere karşı savunmak amacıyla reddiye türünde eserler kaleme alan el-Kayrevânî, özellikle "*er-Risâle"* ve "*el-Câmiʿ*" adlı eserleriyle dönemin Sünnî itikadî anlayışını yansıtmaktadır.[69]

Kayrevânî, farklı düşünce ve görüşlerin yoğun biçimde tartışıldığı bir dönemde yaşamış ve İslâm akîdesini muhalif fikir akımlarına karşı savunmaya yönelik bir tutum sergilemiştir. Ondan önce Mağrib bölgesinde yaşayan âlimlerin önemli bir kısmı kelâmî tartışmalardan uzak durmayı tercih etmişken, Kayrevânî aklî ve naklî unsurları birlikte dikkate alan bir yaklaşım benimseyerek bu alanlarda çözüm arayışına yönelmiştir. Her ne kadar Selef âlimi olarak tanınsa da, bazı kaynaklar onun Eşʿarî kelâmının önemli isimlerinden biri olan Bâkıllânî'nin görüşlerinden etkilendiğini belirtmektedir.[70] Tarihçilerden İbn Asâkir de Kayrevânî'nin Bâkıllânî ile olan bağlantısına dikkat çekmektedir. Ayrıca, Kayrevânî'nin Eşʿarî'yi Ehl-i Sünnet'in önemli bir temsilcisi olarak değerlendirmesi ve onun İslâm inancını muhalif akımlara karşı savunduğunu vurgulaması, Eşʿarî düşüncesiyle irtibatlı bir konumda bulunduğunu düşündürmektedir.[71]

Kayrevânî, *er-Risâle* ve *el-Câmiʿ* adlı eserleriyle kendisinden önceki bazı âlimlerden ayrılmaktadır. Bu eserlerde özellikle Mağrib halkının itikadî anlayışına, ibadetlere ve çeşitli dinî meselelere dikkat çekmektedir.[72] Her iki eserde ele alınan bazı konu başlıklarının, Eşʿarîliğe mensup âlimler tarafından kaleme alınan eserlerle içerik bakımından benzerlik göstermesi, dikkat çeken bir diğer husustur. Bu çerçevede Kayrevânî, *er-Risâle* adlı eserinde öncelikle ilahiyat konusuna yer vermektedir. Bu bölümde Allah'ın zâtı ve sıfatları açısından benzeri olmayan mutlak bir varlık olduğunu, her şeyin yaratıcısı bulunduğunu, arşa istivâ ettiğini ve O'nu hakikatiyle idrak etmenin mümkün olmadığını vurgulamaktadır.[73] Allah'a bazı sıfatların nispet edilmesi gerektiğini belirten el-Kayrevânî, aksi takdirde sıfatlardan yoksun bir ilah anlayışının yanlış bir Allah tasavvuruna yol

[68] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ,* 17/10.
[69] Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* 6/215-218.
[70] Bâcî**,** *el-Müntekâ*, 7/204.
[71] İbn 'Asâkir, *Tebyîn,* 123, 405.
[72] Kayrevânî, *er-Risâle*, 7-8, 125-126.
[73] Kayrevânî, *el-Câmiʿ fi's-sünen*, 108.

açacağını ifade etmektedir.[74] Ayrıca halku'l-Kur'ân meselesine de değinen el-Kayrevânî, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ve yaratılmış olmadığını dile getirerek kelâmî konulara temas ettiğini ortaya koymaktadır.[75]

Kayrevânî'nin *er-Risâle* adlı eserinde ele aldığı bir diğer mesele iman ve imamet konusudur. Ona göre zerre kadar imana sahip olmak bile cehennemden kurtuluş için yeterlidir. İmanı; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amelle bütünleşen bir olgu olarak tanımlayan el-Kayrevânî, ibadetlerin yerine getirilmesiyle imanın artacağını, terk edilmesiyle ise azalacağını ifade eder. Bu yönüyle imanın kemâle ermesini ibadetlerle ilişkilendirdiği görülmektedir. Bu yaklaşım, Kayrevânî'nin iman anlayışının Eşʿarî ekolünden bazı yönleriyle farklılaştığını göstermektedir.[76] Bunun yanı sıra Kayrevânî, kıble ehlinden olan kimselerin tekfir edilemeyeceğini, kabir hayatının mümkün olduğunu ve müminlerin hem dünyada hem de ahirette mükâfat göreceklerini de vurgulamaktadır.[77]

Kayrevânî'nin ele aldığı itikadî ve kelâmî konular, yukarıda belirtilenlerle sınırlı değildir. *er-Risâle* adlı eserinde benimsediği itikadî görüşler, uzun süre Mağrib bölgesinde geniş çevrelerce kabul görmüştür. Onun zât–sıfat ilişkisi, varlık tasnifi ve bilgi teorisi gibi bazı meselelerde ortaya koyduğu görüşler, Eşʿarî düşüncesinden etkilendiğini gösterse de,[78] yaşadığı dönemde Mağrib bölgesinde Eşʿarîliğin genel anlamda yaygınlık kazandığını söylemek isabetli değildir. Bununla birlikte, Kayrevânî'nin Eşʿarî âlimlerle etkileşim içinde olması ve bazı konularda onlarla benzer görüşler benimsemesi, Mağrib'te Eşʿarîliğin ön inşa sürecine katkı sunduğunu düşündürmektedir.[79]

Bu itibarla, Kayrevânî'nin Ehl-i Sünnet akîdesini muhalif görüşlere karşı savunmaya yönelik olarak itikadî alanda reddiye türünde eserler kaleme alması ve bu eserlerin günümüze ulaşmış olması, onu kendisinden önceki bazı âlimlerden ayıran ayırt edici bir husus olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, onun nakille yetinmeyip aklı da delil olarak kullanması ve İmam Eşʿarî'yi Ehl-i Sünnet geleneği içerisinde önemli bir temsilci olarak değerlendirmesi, düşünce sisteminde rasyonel temellere de yer verdiğini göstermektedir. Ayrıca bazı kelâmî meselelere temas etmesi**,** Kayrevânî'nin Eşʿarîliğin Mağrib bölgesindeki ön inşa sürecine katkı sunduğunu düşündürmektedir.

3.2.3. Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhim el-Asîlî

Erken dönem Mağribli âlimlerden biri de Asîlî'dir (ö. 392/1002). Asîlî, hayatını Asîle şehrinde sürdürdüğü için genellikle bu nisbe ile tanınmıştır. İlk eğitimini Asîle'de alan Asîlî, daha sonra Mısır'a giderek pek çok âlimden, özellikle de Kâdî Ebû Tâhir el-Bağdâdî'den çeşitli ilim dallarında dersler almıştır. Mısır ve Doğu İslâm coğrafyasında farklı âlimlerle tanışması, onun kelâm ilmini öğrenmesinde etkili olmuştur.[80]

Asîlî, Selefî anlayışın hâkim olduğu bir coğrafyada yaşamış olmasına rağmen, eserlerinde taklide dayalı bir tutumdan ziyade eleştirel bir yöntemi benimsediğiyle dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, "*ed-Delâil"* adlı eserinde bazı meselelerde büyük mezhep imamlarına muhalefet ettiği görülmektedir.[81] Bu yaklaşım, onun klasik Selefî çizginin ötesine geçen bir ilmî tavır sergilediğini düşündürmektedir. Nitekim hocası Derâkutnî'nin Asîlî'yi "*Onun gibi bir âlime henüz rastlamadım*."

[74] Yahya Huveydî, *Tarîhu felsefeti'l-İslâm f'î Kârratî'l-İfrîkiyye* (Kahire: Mektebetü Nahdetü'l-Mısriyye, 1965)*,*179.
[75] Kayrevânî, *er-Risâle*, 6.
[76] Kayrevânî, *er-Risâle*, 7-8.
[77] Kayrevânî, *el-Câmiʿ fi's-sünen,* 110.
[78] Kayrevânî, *er-Risâle*, 7-10.
[79] İdrîs, *ed-Devletü's-Sanhâciyye*, 2/315-316.
[80] Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 436.
[81] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ,* 16/560.

şeklinde övgüyle anması, onun çağdaşları nezdindeki ilmî konumunu ortaya koymaktadır.[82] Kaynaklarda, Asîlî'nin usûlcü ve kelâmcı yönüne dikkat çekildiği; özellikle Mağribli âlimlerle ve Ebû Zeyd el-Kayrevânî ile ilmî irtibat içerisinde olduğu ifade edilmektedir.[83] el-Kayrevânî'nin İmam Eşʿarî'yi öven bir âlim olması, Asîlî ile arasındaki bu etkileşimin[84] Mağrib'te Eşʿarî düşüncenin ön inşa süreciyle irtibatlı olarak değerlendirilmesine imkân vermektedir

Asîlî'yi bu süreçte önemli kılan bir diğer husus, Mısır'dan döndükten sonra ilmî faaliyetlere yönelmesi ve talebe yetiştirmeye özel bir önem atfetmesidir. Bu bağlamda, Bâkıllânî'den kelâm ilmini öğrenmiş ve Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa sürecinde etkili olduğu kabul edilen Ebû İmrân el-Fâsî'ye hocalık yapmış olması dikkat çekicidir.[85] Bu durum, Asîlî'nin Eşʿarîliğin bölgede kurumsallaşma süreciyle irtibatlı bir rol üstlendiğini düşündürmektedir. Kaynaklarda Asîlî'nin açık fikirli oluşu, yeniliğe açık bir ilmî tutum sergilemesi ve taklide mesafeli duruşu vurgulanmaktadır. Ayrıca farklı şehirlere seyahat etmiş ve çeşitli ilim dallarında eserler telif etmiştir.[86] Kelâm ve nazar ilminde yetkin bir âlim olarak tanınan Asîlî'nin[87] bir dönem Bağdat'ta bulunmuş olması da, cedel alanında Bağdat ekolünün yöntemlerini yakından tanımasına imkân vermiştir.[88] Tüm bu yönleriyle Asîlî, Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa sürecine katkı sunan öncü isimlerden biri olarak değerlendirilebilir.[89]

3.2.4. Ebü'l-Hasan el-Kâbisî

Erken dönem âlimlerinden bir diğeri de Ebü'l-Hasan el-Kâbisî'dir (ö. 403/1012). Farklı ilim dallarında derin bilgiye sahip olan Kâbisî, özellikle kelâm alanında Eşʿarî âlimlerle temas kurmuş olması bakımından dikkat çekmektedir.[90] Hicrî 376 yılında hac görevini ifa etmek üzere Hicaz bölgesine giden Kâbisî'nin, bu süreçte Eşʿarî çevrelerle daha yakından tanışma imkânı bulduğu anlaşılmaktadır. Eşʿarî düşünceye yakın bir ilmî duruş sergileyen ve birçok öğrenci yetiştiren Kâbisî'nin talebeleri arasında Ebû İmrân el-Fâsî de yer almaktadır.[91]

Eşʿarîliği açıkça savunan Kâbisî, Eşʿarî'yi muteber bir âlim olarak değerlendirmiş; onu Ehl-i Sünnet'in en önemli savunucularından biri olarak tanımlamıştır.[92] Eşʿarîlik hakkında olumlu düşüncelere sahip olan Kâbisî, bu mezhebin Mağrib bölgesindeki inşasında önemli katkılar sunmuş ve çeşitli eserler kaleme almıştır. Günümüze ulaşan eserlerinden biri de "*er-Risâletü'l-mufaṣṣıla"* adlı çalışmadır.[93] Söz konusu eserde daha çok öğretmen-öğrenci ilişkileri ve akîdeye dair bazı konulara değinen Kâbisî'nin, kimi kelâmî meselelerde Eşʿarî âlimlerle büyük ölçüde paralellik arz eden görüşler ortaya koyduğu görülmektedir. Özellikle iman ve İslâm konusundaki değerlendirmeleri bu benzerliği yansıtmaktadır. Bu doğrultuda Kâbisî, imanın temel unsurunun kalben tasdik olduğunu savunmakta; sözlü ikrarı önemli görmekle birlikte bunu imanın geçerliliği için zorunlu bir şart olarak değerlendirmemektedir. Ayrıca amelin imanın bir parçası olmadığı yönündeki görüşüyle de Eşʿarî

[82] Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 7/139.
[83] İbn Ferḥûn, *ed-Dîbâcü'l-müẕheb,*1/433-434.
[84] Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şeẕerâtü'ẕ-ẕeheb fî aḫbâri men ẕeheb*, thk. Abdulkadir Arnavud (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1993), 4/493.
[85] Kâdî İyâz*, Tertîbü'l-medârik,* 7/243.
[86] Kâdî İyâz*, Tertîbü'l-medârik*, 7/138.
[87] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995), 1/213.
[88] Kâdî İyâz*, Tertîbü'l-medârik*, 7/139.
[89] Vecdi Akyüz, "Asîlî", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/482.
[90] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ',* 17/158-161.
[91] Mahfûz, *Terâcümu'l-müellifîne't-Tûnusiyyîn,* 4/45-47.
[92] İbn 'Asâkir, *Tebyîn,* 122-123.
[93] Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 7/96.

çizgiyle örtüşen bir tutum sergilemektedir.[94] Bunun yanında, Eşʿarî âlimlerin sıklıkla başvurduğu şâhidle gâibe istidlâl ve benzeri yöntemleri kullanması, onun metodolojik açıdan da Eşʿarîliğe yakın bir duruş benimsediğini göstermektedir. Günümüze ulaşmayan "*Kitâbü'l-İtikâd"* adlı eserinde ise pek çok konuda te'vile başvurduğu ve Eşʿarî görüşlere yakın değerlendirmeler yaptığı kuvvetle muhtemeldir.[95]

Bu itibarla Kâbisî'nin Eşʿarî düşünceyi benimsediği ve bu mezhebin Mağrib bölgesindeki kurumsallaşma süreciyle irtibatlı bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Özellikle yetiştirdiği öğrenciler aracılığıyla mezhebin yayılmasına katkı sunduğu söylenebilir. Kaleme aldığı eserlerde, imanın mahiyeti, amelin imana dâhil olmaması ve sözlü ikrarın iman için zorunlu bir şart olarak görülmemesi gibi hususlarda Eşʿarî kelâmıyla büyük ölçüde örtüşen açıklamalara yer vermesi, bu yaklaşımın Mağrib'teki teşekkül sürecine katkı sağladığını düşündürmektedir. Bunun yanında, Eşʿarîliğin karakteristik yöntemlerine başvurması, onun yalnızca fikrî düzlemde değil, metodolojik açıdan da bu gelenekle yakın bir duruş sergilediğine işaret etmektedir. Kâbisî'nin İmam Eşʿarî'yi meşru bir âlim ve Ehl-i Sünnet'in savunucusu olarak nitelemesi ise, mezhebin Mağrib'te meşruiyet kazanmasına yönelik ilmî çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Nitekim bazı çağdaş araştırmalarda da, Eşʿarîliğin Mağrib'teki inşa sürecinde Kâbisî'nin rolüne özellikle dikkat çekilmektedir.[96]

3.2.5. Ebû Ömer et-Talemenkî

Erken dönem âlimlerinden biri olan et-Talemenkî (ö. 429/1037),[97] Mâlikî mezhebi içinde temayüz etmiş isimlerden biri olup, aynı zamanda kıraat ilmi alanında da tanınmış bir imamdır. Talemenke'de doğan et-Talemenkî, hayatının büyük bir bölümünü Kurtuba'da geçirmiştir. Daha sonraki yıllarda Meşrîk bölgesine göç etmiş ve burada birçok âlimle görüşerek çeşitli ilim dallarında tahsilini sürdürmüştür.[98]

Talemenkî, yalnızca bir âlim olmanın ötesinde, yaşadığı dönemde ortaya çıkan bid'at ehline yönelik eleştirel yaklaşımı ve Ehl-i Sünnet'i savunmaya yönelik tutumuyla da dikkat çekmektedir.[99] Te'vile başvuran Talemenkî'nin, özellikle Allah'ın sıfatları ve zâtı konularındaki açıklamaları, Eşʿarî âlimlerinin görüşleriyle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Nitekim "*Nerede olsanız O sizinle beraberdir.*"[100] âyetini, Allah'ın ilmiyle her yerde hazır ve nazır olduğu şeklinde te'vil etmesi, bu benzerliğe örnek olarak gösterilebilir.[101] Bu yaklaşım, Talemenkî'nin Mağrib bölgesinde Eşʿarî düşüncenin inşa süreciyle irtibatlı bir konumda değerlendirilebilir.

Talemenkî, Mu'tezile'nin Allah'ın zatına dair sıfatlarını nefyeden anlayışına karşı çıkmış ve bu sıfatların insanlar için de kullanılıyor olmasının tevhid inancına aykırı olmadığını savunmuştur. Ona göre Mu'tezile'ye, "*Allah'ın varlığını kabul ediyor musunuz*?" şeklinde bir soru yöneltilse, bu soruya olumlu yanıt verilecektir. Ancak yalnızca O'nun varlığının kabul edilmesi yeterli değildir; Allah'ın varlığı ve birliği, O'nun sıfatlarıyla birlikte ele alındığında anlam kazanır. Zira Allah, aynı zamanda hayy (diri), mütekellim (konuşan) ve semî' (işiten) sıfatlarına da sahiptir.[102] Talemenkî'nin

---

[94] Ebü'l-Hasan b. Muhammed Kâbisî*, er-Risâletü'l-mufassıla,* nşr. Ahmed Halid (Tunus: Şirketü't-Tunusiyyeti't-Tevzî, 1986), 63.
[95] Ahnâne, *Tetavvüru'l-mezhebi'l-Eşʿarî,* 54.
[96] Hasen Hüsnî Abdülvehhâb et-Tücîbî, *el-İmâmü'l-Mâzerî* (Tunus: Dâru'l-Kütübü'ş-Şarkiyye, 1955), 32.
[97] Ebü'l-Kāsım b. Abdilmelik b. Beşküvâl, *eş-Şıla fî târîḫi eʾimmeti'l-Endelüs*, thk. Seyyid İzzet Attar el-Huseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1374/1955), 95
[98] İbn Ferḥûn, *ed-Dîbâcü'l-müẕheb,* 1/178.
[99] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ,* 17/567.
[100] Hadîd, 57/4.
[101] Ahnâne, *Tetavvüru'l-mezhebi'l-Eşʿarî,* 56-58.
[102] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-ʿUlüv li'l-ʿaliyyi'l-ġaffâr,* thk. Eşref b. Abdulmaksûd (Riyad: Mektebetu Edvâi's-selef, 1416), 247.

Allah'ın sıfatlarına ilişkin bu yaklaşımı, Selefî çizgiden ve Mu'tezilî anlayıştan farklılaşan bir kelâmî tutuma işaret etmektedir.

Talemenkî, yalnızca Allah'ın zâtî sıfatlarını kabul etmekle kalmamış, bu sıfatları te'vil etme noktasında da yaygın yaklaşımlardan ayrışan bir tutum sergilemiştir. Tevhid başta olmak üzere birçok kelâmî meselede bid'at ehline yönelik eleştirel bir duruş benimsemiş ve bu yaklaşımını çeşitli eserlerle desteklemiştir. Ona nispet edilen önemli eserlerden biri de "*el-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl"* adlı çalışmadır.[103] Kaynaklarda "ilim deryası" olarak da anılan Talemenkî'nin, bazı eserlerini özellikle Bâtınîlere reddiye mahiyetinde kaleme aldığı belirtilmektedir.[104] Bu yönüyle telif ettiği eserler, Allah'ın sıfatlarına ilişkin görüşleri ve ilmî tartışmalarda Eşʿarî yönteme yakın bir yaklaşım benimsemesi dikkate alındığında, Mağrib bölgesinde Eşʿarîliğin inşa sürecine katkı sunduğu söylenebilir.[105]

Talemenkî'nin ele aldığı önemli kelâmî konulardan biri de Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesidir. Eşʿarî geleneğe göre, Allah'ın kelâmı ezelîdir; bu nedenle mahlûk olması mümkün değildir. Aksi takdirde, Allah'ın ezelde mütekellim (konuşan) olmaması gerekirdi ki, bu durum O'nu sükût sıfatıyla nitelemeyi gerektirirdi. Sükût gibi bir sıfat, emretme ve konuşma gibi sıfatlarla çelişeceği için Allah hakkında düşünülemez. Bu sebeple Allah ezelde mütekellimdir ve Kur'ân da O'nun ezelî kelâmıdır; sonradan yaratılmış değildir.[106] Talemenkî de bu görüşü benimsemiş; Kur'ân'ın mahlûk olmadığını, bu anlayışın sahabe ve tâbiûn dönemlerinden itibaren Ehl-i Sünnet âlimleri arasında geçerli olduğunu ve tevatür yoluyla günümüze ulaştığını ifade etmiştir.[107]

Bu bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde, Talemenkî yaşadığı dönemin önde gelen âlimlerinden biri olarak öne çıkmakta ve Ehl-i Sünnet inancını farklı gruplara karşı savunan öncü bir şahsiyet olarak değerlendirilmektedir. Selef itikadının hâkim olduğu bir coğrafyada yaşamış olmakla birlikte, Allah'ın sıfatları, ilâhî kelâmın mahiyeti ve özellikle "Allah'ın her yerde ilmiyle hazır ve nazır olduğu" şeklindeki ifadeleri, onun Selefî ile Mu'tezilî yaklaşımı arasında ara bir konum benimsediğini göstermektedir. Bu yaklaşım, Talemenkî'nin doğrudan Eşʿarî kimliğiyle değil; Eşʿarî düşünceyle örtüşen bazı kelâmî kabulleriyle, Mağrib'te Ehl-i Sünnet kelâmının teşekkül sürecine katkı sunduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Allah'ın kelâmının ezelîliği meselesinde Eşʿarîlerle örtüşen bir görüş benimsemiş olması, onun kelâmî meselelerde aklî ve naklî delilleri birlikte kullanma eğilimini açıkça yansıtmaktadır. Bu yönüyle Talemenkî, Mağrib'te Eşʿarîliğin kurumsallaşmasından önceki dönemde, mezhebî bir aidiyet taşımaksızın, Eşʿarî düşüncenin benimsenmesini mümkün kılan entelektüel zeminlerden birinin oluşmasına katkı sağlamış bir geçiş figürü olarak değerlendirilebilir.

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa süreci, tek bir şahsiyet veya belirli bir dönemle açıklanamayacak ölçüde çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Ebü'l-Hasan el-Eşʿarî'den önceki dönemlerde Mağribli âlimler arasında cereyan eden kelâmî tartışmalar, bu coğrafyada kelâm ilminin bütünüyle dışlanmadığını ve bazı temel kelâmî meseleler etrafında canlı bir tartışma zemininin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu tartışmalar, daha çok Sahnûn ve İbn Haddâd gibi Mağribli âlimler arasında

[103] Ebû Bekr İbn Ḫayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Ḫayr*, thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: *Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, 2009), 319.
[104] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ,* 19/566-567.
[105] Tevfik Muzârî Abdulsamed, "Eseri'l-mezhebi'l-Eşʿarî fî ğarbi'l-İslâmî hatta karni's-Sâdisi'l hicri", *Mecelletü'l-Buhusi'l-İslâmiyye* 17 (Kasım 2018), 151.
[106] Ebü'l-Hasen el-Eşʿarî, *el-İbâne ʿan uṣûli'd-diyâne*, nşr. Fevkıyye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1977), 63-67.
[107] Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1406/1986), 2/363-367.

gerçekleşmiş olup, her ne kadar doğrudan Eşʿarî bir kimlikle ilişkilendirilemese de, kelâmî meselelerin meşruiyet kazanmasına ve ilerleyen süreçte Eşʿarî düşüncenin kabulüne elverişli bir entelektüel zeminin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Eşʿarîliğin Mağrib'teki inşa sürecine önemli rol oynayan bir diğer önemli unsur ise, hicrî IV. yüzyılın sonlarına doğru bazı âlimlerin ortaya koyduğu ilmî faaliyetlerdir. Bu dönemde, söz konusu âlimlerin gayretleriyle Eşʿarîliğin Mağrib'teki çekirdeği oluşturulmaya çalışılmıştır. Her ne kadar bu faaliyetler sonucunda Eşʿarîlik bölge genelinde tam anlamıyla kabul görmemiş olsa da, özellikle Kayrevan'da tanınması sağlanmıştır. Ayrıca, Eşʿarî'nin yanlış bir yolda olmadığı, bilakis Ehl-i Sünnet'i bid'atlara karşı savunmayı amaçladığı vurgulanmış; muhalif grupların İslâm'a yönelttiği fikrî saldırıları bertaraf etmeye yönelik reddiye türü eserlerin telif edilmesi, dönemin önemli gelişmelerinden biri olarak öne çıkmıştır. Bir diğer dikkate değer husus ise, Mağrib'te erken dönemlerde sadece akidevi meselelerle sınırlı kalınmayıp hilafet gibi siyasî içerikli tartışmalara da yer verilmiş olmasıdır. Bu durum, bölgedeki ilmî çabanın çok yönlü olduğunu göstermektedir.

Ebû Zeyd el-Kayrevânî dönemiyle birlikte Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa süreci daha ileri bir safhaya ulaşmıştır. Kayrevânî'nin telif ettiği eserlerde Mağrib bölgesinin itikadî yaklaşımı açık bir biçimde ortaya konulmaktadır. Onun, bazı meselelerde Eşʿarî âlimleriyle paralel görüşler ortaya koyması, benimsediği yöntem ve tekniklerin onlarla örtüşmesi ve "*el-Akîde*" ve "*el-Câmi'*" gibi kelâmî içeriğe sahip eserlerinin günümüze ulaşması; Eşʿarîliğin Mağrib'teki inşa sürecine rolünü görünür kılması bakımından önem arz etmektedir.

Benzer şekilde, Mağribli bir diğer âlim olan Kâbisî'nin, özellikle "şahitten gaibe istidlal" gibi kelâmcıların sıklıkla başvurduğu yöntemleri kullanması, Mağrib'te erken dönemde oluşan kelâmî zemine sunduğu katkıyı ortaya koymaktadır. Talemenkî dönemiyle birlikte te'vîl yöntemine başvurulması ise, bu kelâmî zeminin daha da derinleştiğine ve Eşʿarî düşünceyle örtüşen bazı yaklaşımların belirginleşmeye başladığı daha ileri bir aşamaya geçildiğine işaret etmektedir. Bu süreçte söz konusu âlimlerin ilmî faaliyetleri, Eşʿarîliğin henüz kurumsal bir mezhep kimliği kazanmaksızın, ilmî çevrelerde tanınır hâle gelmesine ve entelektüel bir referans noktası olarak algılanmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, Eşʿarîliğin Mağrib'te daha geniş çevrelerce tanınması ve zamanla mezhebî bir görünüm kazanması, büyük ölçüde Bâkıllânî ve Mağrib'e gönderdiği öğrencilerinin gayretleriyle mümkün olmuştur. Ancak bu aşama, Mağrib'te erken dönem kelâmî zeminin teşekkülünden ziyade Eşʿarîliğin giderek kurumsallaşmaya başladığı bir döneme karşılık geldiğinden, çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Nitekim Mağrib'teki inşa süreci yalnızca erken dönem kelâmî tartışmalarla sınırlı kalmamış; ilerleyen dönemlerde bölgenin siyasî koşulları ve hâkim Selefî itikadın etkisiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Bu itibarla, Eşʿarîliğin Mağrib'teki teşekkül ve benimsenme sürecini yalnızca ilmî faaliyetlerle açıklamak yeterli değildir; zira bu süreç, aynı zamanda Sünnî otoritenin tesisine yönelik siyasî tercihlerle de yakından ilişkilidir.

Öte yandan, Mağrib'teki erken dönem âlimlerinin faaliyetlerinin tamamen bağımsız ilmî gayretlerden mi ibaret olduğu yoksa siyasî otoritenin bu süreçte ne derece etkili olduğu hâlâ netlik kazanmamıştır. Bu duruma işaret eden gelişmeler arasında, Muvahhidler döneminde Eşʿarîliğin önceki dönemlere kıyasla daha açık bir şekilde savunulması; kullanılan yöntem ve içeriklerin belirgin biçimde farklılık göstermesi yer almaktadır. Bu durum, Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa ve yayılma sürecinin çok katmanlı ve evrimsel bir seyir izlediğine işaret etmektedir.

Bu tespitler ışığında, elde edilen bulgular Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa sürecine ilişkin literatürde hâkim olan bazı kabullerin farklı açılardan yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Alan yazınındaki birçok çalışmada Eşʿarîliğin bölgede kabul görmesinde daha çok Muvahhidler döneminde sağlanan siyasî destekle açıklanması dikkat çekmektedir. Oysa bu araştırma, erken dönem âlimlerinin

kelâmî tartışmaları, benimsedikleri yöntemler ve telif faaliyetleriyle bu sürecin entelektüel temelini çok daha önce inşa ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, literatürde siyasî faktörleri merkeze alan tek boyutlu yaklaşımlardan ayrılmakta; bazı noktaları tamamlayıcı, bazı noktaları ise düzeltici bir işlev üstlenmektedir. Ayrıca bulgular, Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa sürecinin doğrusal bir seyir izlemediğini; aksine dalgalı, çok yönlü ve dönemsel değişimlerle şekillenen bir yapı arz ettiğini göstermektedir. Bu çerçevede Eşʿarîliğin Mağrib'teki teşekkülünün belirli bir döneme indirgenemeyeceği, ancak bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

İleride yapılacak çalışmalarda, Mağrib'te Eşʿarîliğin inşasına katkı sağlayan âlimlerin daha derinlemesine ve çok yönlü biçimde incelenmesi; bu mezhebin Mağrib'te inşa sürecinin daha tutarlı ve kapsamlı bir şekilde analiz edilmesine zemin hazırlayacaktır. Bu doğrultuda sadece meşhur âlimlerle sınırlı kalmamak, ayrıca daha sonra gün yüzüne çıkmış eserler ve yerel düzeyde etkili olmuş âlimleri de kapsayan çalışmalar yürütmek büyük önem taşımaktadır. Bu âlimler arasındaki ilmî münasebetlerin araştırılması, mezhebin bölgedeki yayılımını anlamada önemli katkılar sunacaktır.

Ayrıca, Eşʿarîliğin halk nezdindeki kabulünün resmî makamlar tarafından nasıl karşılandığı; bu duruma verilen olumlu ya da olumsuz tepkilerin tespiti de önemli sonuçlar doğuracaktır. Tüm bu süreç yalnızca ilmî faaliyetler çerçevesinde ele alınmamalı; siyasî, eğitimsel ve sosyal boyutlar başta olmak üzere disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirilmelidir. Bu şekilde ele alınması, Mağrib'te Eşʿarîliğin inşa ve kurumsallaşma sürecini daha bütüncül ve derinlikli bir biçimde analiz etmeye imkân sağlayacaktır.

5. Kaynakça

Abdulsamed, T.M. (2018). "Eseri'l-mezhebi'l-Eşʿarî fî ğarbi'l-İslâmî hatta karni's-Sâdisi'l hicri", *Mecelletü'l-Buhusi'l-İslâmiyye* 17.

Ahnâne, Y. (1424/2003). *Tetavvüru'l-mezhebi'l-Eşʿarî fi'l-garbi'l-İslâmî*, Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye.

Akman, M. (2017). *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi,* İstanbul: Ensar Neşriyat.

Akyüz, V. (1991). "Asîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.

Arusî, M. (1966). "el-Kayravan ve'l-Mağrib", *Mecelletü'l-Fikri't-Tunusiyye* 5.

Bâcî, E. V. (1331/1913). *el-Müntekâ Şerhu Muvatta'i Mâlik*, Mısır: Matbaatu's-Saâde.

Belâzürî, E. H. (2013). *Fütûḥu'l-büldân,* çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları.

Belensî, M. C. (2010). *Rıhletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Dâru'l-Hilâl.

Devvânî, C. (2021). *Akāʾid-i ʿAdudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman, Batman: Mütercim Yayınları.

Eşʿarî, E. H. (1997). *el-İbâne ʿan uṣûli'd-diyâne*, nşr. Fevkıyye Hüseyin Mahmûd, Kahire: Dâru'l-Ensâr.

Gündüz, M. M. (2025). "İtikadî Sorunlara Şiirsel Bir Cevap: İmam Şâfiî'nin Divanı'nda İnanç Konuları". *Batman Akademi Dergisi* 8/2. 229-251.

Hamde, A. (1406/1986). *el-Medârisü'l-kelâmiyye bi-İfrîḳıyye ilâ ẓuhûri'l-Eşʿariyye,* Tunus: Matbaatü Dâru'l-'Arab.

Hamevî, Y. (1995). *Muʿcemü'l-büldân,* Beyrut: Dâru's-Sadr.

Hâtib, A. (2017). "et-Teyyâr'il- Eş'âri bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî Asri'l-Murâbitîn". *el-Fikru'l-Eşʿarî bi'l-Mağrib ḫilâle merḥaleteyi't-teʾsîs ve't-tersîm.* ed. Cemâl Allâl el-Bahtî. 1/358-445. Rabat: er-Râbıtatü'l-Muhammediyye li'l-ʿUlemâ.

Huşenî, M. H. (1431/2010). *Tabakâtü ʿulemâʾi İfrîḳıyye,* Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî.

Huveydî, Y. (1965). *Tarîhu felsefeti'l-İslâm f'î Kârratî'l-İfrîkiyye*, Kahire: Mektebetü Nahdetü'l Mısriyye.

İbn 'Asâkir, E. (1414/1993). *Tebyînü kẕibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Ḥasan el-Eşʿarî*, Dimaşk: Matba'atü't-Tevfîk.

İbn Abdulhakem, E. (1991). *Fütûḥu Mıṣr ve aḫbâruhâ,* Kahire: *Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye*.

İbn Beşküvâl, A. (1374/1955). *eṣ-Ṣıla fî târîḫi eʾimmeti'l-Endelüs*, thk. Seyyid İzzet Attar el-Huseynî, Kahire: Mektebetü'l-Hancî.

İbn Ferḥûn, E.İ. (1972). *ed-Dîbâcü'l-müẕheb fî maʿrifeti aʿyâni ʿulemâʾi'l-meẕheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Kahire: Dâru't-Türâs.

İbn Ḫayr, İ. (2009). *Fehresetü İbn Ḫayr*, thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

İbn Teymiyye, E. A. (1406/1986). *Minhâcü's-sünne*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd.

İbnü'l-Esîr, E. H. (1997). *el-Kâmil fi't-târîḫ,* thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî.

İbnü'l-İmâd, E. F. (1993). *Şeẕerâtü'ẕ-ẕeheb fî aḫbâri men ẕeheb*, thk. Abdulkadir Arnavud, Beyrut: Dâru İbn Kesir.

İbnü'z-Zeyyât, T.(1997). *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-taṣavvuf,* Rabat: Dâru'l-Beydâ.

İdrîs, H. R. (1992). *ed-Devletü's-Sanhâciyye,* Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

Kâbisî, E. H. (1986). *er-Risâletü'l-mufassıla li-aḥvâli'l-müteʿallimîn ve aḥkâmi'l-muʿallimîn ve'l-müteʿallimîn,* nşr. Ahmed Halid, Tunus: Şirketü't-Tunusiyyeti't-Tevzî.

Kādî İyâz, E.Y. (1998). *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed Sâlim Haşim, Beyrut: Dâru'l-*Kütübü'l-İlmiyye*.

Kallek, C. (1995). "Esed b. Furât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.

Kayrevânî, E.Z. (1983). *el-Câmiʿ fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-meġāzî ve't-târîḫ,* thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân - Osman Bittîh Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Kayrevânî, E.Z. *er-Risâle fî fıkhi'l-İmâm Mâlik*, haz. Habîb b. Tâhir, Ürdün: Vakfiyyetü'l-Emîr Ğâzî li'l-Fikri'l-Kur'ânî.

Kennûn, A. (1975). *en-Nübûġu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-ʿArabî.* Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî.

Kevserî, Zâhid. (1997). *Mukaddimâtü'l-İmam el-Kevserî,* Beyrut: Dâru's-Serayâ.

Mahfûz, M. (1985). *Terâcümu'l-müellifîne't-Tûnusiyyîn,* Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

Makdisi, G. (2004). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim,* çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu İstanbul: Gelenek Yayınları.

Makrîzî, M. T. (1998). *el-Mevâʿiz ve el-İʿtibâr bi zikr el-Hıtat ve el-âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî Kâhire: Mektebe Medbûlâ.

Mâlikî, E.B. (1983). *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ʻulemâi'l-Kayravân ve İfrîkiyye,* thk. Beşîr Bekkûş – Muhammed el-Arûsî, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm.

Mavil, H.Y. (2019). "Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku'l Îmân Tartışması", *Dergiabant* 7/14.

Nâsırî, E. Ş. (2013). *Kitâbü'l-İstiḳṣâ li-aḫbâri düveli'l-Maġribi'l-Aḳṣâ.* Dâru'l-Beyzâ.

Neccâr, A. (1981). *Tecrübetü'l-islâh fî hareketi'l-Mehdî b. Tûmert*, Kahire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

Özkuyumcu, N. (2022). "Kayrevan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları.

Sak, Ramazan. vd. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi,* 4/1*,* 227-256.

Subhî, A.M. (1985). *fî ʿilmi'l-kelâm dirâsetün felsefiyyetün li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fî usûli'd-dîn: Eşʿarîyye*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-ʿArabiyye.

Sübkî, E.N. (1413/1992). *Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ*, Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire: Hicrun li't-Tabâ'e ve'n-Neşr ve't-Tavzi'.

Süyûtî, E.F.C. (1440/2018). *Şavnü'l-manṭıḳ ve'l-kelâm ʿan fenneyi'l-manṭıḳ ve'l-kelâm,* nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire: Mecmaü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye.

Tehâmî, İ. (2005). *Cühûdü ulemâ-i'l-Mağrib fi'd-difâʻi an akîdeti Ehli's-Sünne,* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Tücîbî, H.H. (1955). *el-İmâmü'l-Mâzerî*, Tunus: Dâru'l-Kütübü'ş-Şarkiyye.

Yavuz, Y.Ş. (2022). "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları.

Zehebî, E.A.Ş. (1416). *el-ʿUlüv li'l-ʿaliyyi'l-ġaffâr,* thk. Eşref b. Abdulmaksûd, Riyad: Mektebetu Edvâi's-selef.

Zehebî, E.A.Ş. (1984). *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ*, thk. Şuayb Arnavût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.